ATLAS HISTORYCZNY MIAST POLSKICH

TOM II

KUJAWY

REDAKCJA HISTORYCZNA: ROMAN CZAJA
REDAKCJA KARTOGRAFICZNA: ZENON KOZIEŁ

ZESZYT 2

KORONOWO

Opracowanie historyczne: Emanuel Okoń, Roman Czaja

Opracowanie kartograficzne:
Radosław Golba, Zenon Kozieł, Agnieszka Pilarska

WYDAWNICTWO NAUKOWE
UNIWERSYTETU
MIKOŁAJA KOPERNIKA

Recenzenci – Reviewers:
Rafał Eysymontt, Uniwersytet Wrocławski
Zdzisław Noga, Uniwersytet Pedagogiczny Kraków

Praca naukowa finansowana w ramach programu
Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego pod nazwą
„Narodowy Program Rozwoju Humanistyki" w latach
2012–2016

The scientific work financed within the project of the
Ministry for Science and Higher Education under the name
"The National Programme for the Development
of Humanities".

NARODOWY PROGRAM
ROZWOJU HUMANISTYKI

Korekta:
Danuta Murawska
Anna Marynowska

ISBN 978-83-231-3493-0

© Copyright by Wydawnictwo Naukowe
Uniwersytetu Mikołaja Kopernika
Toruń 2016

WYDAWNICTWO NAUKOWE UNIWERSYTETU MIKOŁAJA KOPERNIKA
Redakcja: ul. Gagarina 5, 87-100 Toruń
tel. 56 611 42 95, fax 56 611 47 05
e-mail: wydawnictwo@umk.pl

Dystrybucja: ul. Mickiewicza 2/4, 87-100 Toruń
tel./fax 56 611 42 38
e-mail: books@umk.pl
www.wydawnictwoumk.pl

Druk: Drukarnia Wydawnictwa Naukowego UMK

THE HISTORICAL ATLAS OF POLISH TOWNS

VOLUME II

KUJAVIA

HISTORICAL EDITING: ROMAN CZAJA
CARTOGRAPHIC EDITING: ZENON KOZIEŁ

BOOK 2

KORONOWO

Historical content: Emanuel Okoń, Roman Czaja

Cartographic content:
Radosław Golba, Zenon Kozieł, Agnieszka Pilarska

WYDAWNICTWO NAUKOWE
UNIWERSYTETU
MIKOŁAJA KOPERNIKA

SPIS TREŚCI / TABLE OF CONTENTS

Wprowadzenie | 7

I. CZĘŚĆ OPISOWA
Historia i rozwój przestrzenny miasta | 9
Bibliografia historii miasta (wybór) | 65
Opis map i widoków | 69
Wykaz ilustracji | 75

II CZĘŚĆ KARTOGRAFICZNA
1. Koronowo. Plan katastralny 1910
2. Koronowo. Rozwój przestrzenny miasta XIV–XX
3. Koronowo. Okolice miasta 1781/1783–1787
4. Koronowo. Okolice miasta 1796–1802
5. Koronowo. Okolice miasta 1909–1911
6. Koronowo. Plan miasta i okolic 1923
7. Koronowo. Panorama miasta z końca XVII w.
8. Koronowo. Plan gruntów spornych między szpitalem Ducha Św. a mieszczanami 1779
9. Koronowo. Plan miasta i należących do niego gruntów 1786
10. Koronowo. Fragment planu miasta 1825
11. Koronowo. Plan miasta i okolic 1829–1830
12. Koronowo. Fragment miasta nad Brdą 1848–1849
13. Koronowo. Plan miasta i okolic 1853–1854
14. Koronowo. Plan miasta 1873
15. Koronowo. Plan miasta 1928
16. Koronowo. Mapa topograficzna, 1976
17. Koronowo. Ortofotomapa 2010
18. Koronowo. Mapa topograficzna 1999
19. Koronowo. Zdjęcie lotnicze 2013
20. Koronowo z lotu ptaka 2011

Introduction | 8

I. DESCRIPTIVE SECTION
History and the Spatial Development of the Town | 37
Bibliography of the history of the town (selection) | 65
Description of maps and sights | 72
List of Figures | 76

II. CARTOGRAPHIC SECTION
1. Koronowo. Cadastral plan, 1910
2. Koronowo. the spatial development in the 14th–20th c.
3. Koronowo. The vicinity of the town, 1781/1783–1787
4. Koronowo. The vicinity of the town, 1796–1802
5. Koronowo. The vicinity of the town, 1909–1911
6. Koronowo. The plan of the town and suburbs, 1923
7. Koronowo. Urban panorama of the end of the 17th c.
8. Koronowo. The map of lands disputed between the Holy Spirit Hospital and burghers, 1779
9. Koronowo. The plan of the town and its lands, 1786
10. Koronowo. Town plan – extract, 1825
11. Koronowo. The plan of the town and suburbs, 1829–1830
12. Koronowo. The part of the town at Brda, 1848–1849
13. Koronowo. The plan of the town and suburbs, 1853–1854
14. Koronowo. The town plan, 1873
15. Koronowo. The town plan, 1928
16. Koronowo. Topographic map, 1976
17. Koronowo. Orthophotomap, 2010
18. Koronowo. Topographic map, 1999
19. Koronowo. Air photograph, 2013
20. Koronowo in bird's eye view, 2011

WPROWADZENIE

Atlas historyczny Koronowa jest drugim zeszytem tomu *Kujawy*, publikowanego w serii *Atlasu historycznego miast polskich*. Atlas ten wydawany jest z inicjatywy i pod patronatem Międzynarodowej Komisji Historii Miast (*The International Commission for the History of Towns)*, która na kongresie w Wiedniu w 1965 r. uznała wydawanie atlasu miast europejskich za jeden z głównych celów swojej działalności naukowej. Podstawowe zasady edycji atlasów zostały wypracowane na konferencji w Oxfordzie w 1968 r., a następnie ponownie przedyskutowane i uzupełnione na konferencji wydawców „Atlasów" w Münster w 1995 r. Zgodnie z tymi wskazówkami, atlasy narodowe powinny być wydawane w formie odrębnych zeszytów poświęconych poszczególnym miastom. Najważniejszym celem tego przedsięwzięcia jest stworzenie bazy źródłowej do badań porównawczych nad urbanizacją Europy i przemianami przestrzennymi miast. Ponadto zawarty w „Atlasach" materiał kartograficzny może być wykorzystywany:

1) dla celów komunalnych, prac urbanistycznych, architektonicznych, konserwatorskich i ochrony środowiska,
2) dla celów pedagogicznych i dydaktycznych w szkołach i uczelniach wyższych,
3) do popularyzacji wiedzy o przeszłości miast.

Zgodnie z zaleceniami Międzynarodowej Komisji Historii Miast, najważniejszą mapą każdego zeszytu jest plan pomiarowy z epoki przedprzemysłowej w skali 1 : 2 500. Poza tym do kanonu edytorskiego należą jeszcze: współczesna mapa miasta, historyczna mapa regionu w skali od 1 : 25 000 do 1 : 100 000, mapa rozwoju przestrzennego miasta w skali 1 : 10 000. Poza tym atlasy mogą odpowiednio do możliwości wydawców zawierać mapy tematyczne oraz reprodukcje najbardziej interesujących źródeł kartograficznych i widoków. Integralną część „Atlasu" stanowi część tekstowa przedstawiająca dzieje miasta ze szczególnym uwzględnieniem rozwoju przestrzennego i wyników badań urbanistycznych oraz opis reprodukcji i wskazówki bibliograficzne.

Dotychczas pod patronatem Międzynarodowej Komisji Historii Miast ukazały się atlasy ponad 530 miast z 18 krajów Europy (zob. lista atlasów: http://www.ria.ie/research/ihta/european-project.aspx). Projekt „Atlas historyczny miast polskich" został zapoczątkowany przez prof. Antoniego Czacharowskiego w 1993 r. w Instytucie Historii i Archiwistyki Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu. W następnych latach prace nad atlasami historycznymi miast Śląska podjął zespół wrocławski pod kierunkiem prof. Marty Młynarskiej-Kaletynowej oraz zespół krakowski, wydający atlasy miast małopolskich, pod kierunkiem prof. Zdzisława Nogi. Efektem dotychczasowych badań jest opublikowanie atlasów 18 miast oraz przygotowanie do druku kilku kolejnych zeszytów.

W pracach nad atlasem miasta Koronowa spotkaliśmy się z życzliwym wsparciem wielu osób i instytucji. Za udostępnienie źródeł kartograficznych dziękujemy Tajnemu Archiwum Państwowemu Pruskiego Dziedzictwa Kulturowego (Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz) i Pruskiej Bibliotece Państwowej (Preußische Staatsbibliothek) w Berlinie. Szczególne podziękowania za pomoc w prowadzeniu badań archiwalnych i w poszukiwaniu źródeł kartograficznych należą się Archiwum Państwowemu w Bydgoszczy oraz Wydziałowi Geodezji i Kartografii Starostwa Powiatowego w Bydgoszczy.

Roman Czaja
Zenon Kozieł

Praca naukowa finansowana w ramach programu Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego pod nazwą „Narodowy Program Rozwoju Humanistyki" w latach 2012–2016

NARODOWY PROGRAM
ROZWOJU HUMANISTYKI

INTRODUCTION

The historical atlas of Koronowo is the second book of the volume of *Kujavia* published within the series of *Historical Atlas of Polish Towns*. The atlas is published on the initiative and under the patronage of the International Commission for the History of Towns which, at the congress in Vienna, decreed the publication of the atlas of European towns to be one of the major aims of its academic activity. The fundamental rules of the edition of atlases were set at the conference in Oxford in 1968; they were later discussed and completed at the conference of publishers of *Atlases* in Münster in 1995. According to the new guidelines, national atlases should be issued in the form of separate books dedicated to individual towns. The most important aim of the project is to create the source base to do comparative research on the urbanisation of Europe and spatial changes of cities. Moreover, the cartographic material included in *Atlases* may be used:

1) for municipal purposes; for urban development works; architectural and conservation works; for the purposes of environmental protection,
2) for pedagogical and didactic purposes in schools and higher education institutions,
3) to promote knowledge about the past of various cities.

In accordance with the suggestions of the International Commission for the History of Towns, the most important map of every book is the cadaster map from the pre-industrial period at a scale of 1 : 2 500. The editing canon also comprises: a contemporary map of the city, a historical map of the region at a scale from 1 : 25 000 up to 1 : 100 000, a map of the spatial development of the city at a scale of 1 : 10 000. Atlases may also include thematic maps and reproductions of the most interesting cartographic sources and sites. An integral part of *Atlas* is a text presenting the history of a particular city with special emphasis on the spatial development, the results of urban development research, descriptions of reproductions and bibliographic guidelines.

Atlases of over 530 towns from 18 European countries (see the list of atlases: http://www.ria.ie/research/ihta/European-project.aspx) have been published so far under the patronage of the International Commission for the History of Towns. The project *Historical atlas of Polish towns and cities* was originated by Prof. Antoni Czacharowski in 1993 in the Institute of History and Archival Sciences of Nicolaus Copernicus University in Toruń. In the subsequent years, work on the historical atlases was conducted by the Wrocław team supervised by Prof. Marta Młynarska-Kaletynowa and the Cracow team under the supervision of Prof. Zdzisław Noga that published atlases of towns of Lesser Poland. As a result of the research, eighteen atlases of towns have been published and several atlases are ready for print.

Many people and institutions supported us during our work on the atlas of Koronowo. We would like to thank the Secret State Archive of the Prussian Cultural Heritage (Geheimes Staatsarchiv Preuβischer Kulturbesitz) and the Prussian State Library (Preuβische Staatsbibliothek) in Berlin. We would like to express our special gratitude to the State Archive in Bydgoszcz and the Department of Geodesy and Cartography of District Starosty in Bydgoszcz for their help in archival research and assistance in the search of cartographic materials.

Roman Czaja
Zenon Kozieł

The scientific work was financed within the project of the Ministry for Science and Higher Education under the name “The National Programme for the Development of Humanities”.

NARODOWY PROGRAM
ROZWOJU HUMANISTYKI

KORONOWO

HISTORIA I ROZWÓJ PRZESTRZENNY MIASTA

Miasto Koronowo leży w Dolinie Brdy, na styku Pojezierza Krajeńskiego (po zachodniej stronie) z Wysoczyzną Świecką (po stronie wschodniej). W krajobrazie Pojezierza Krajeńskiego przeważają wzniesienia morenowe oraz liczne jeziora, natomiast głównym elementem rzeźby terenu w Dolinie Brdy są terasy rzeczne. Średniowieczne miasto powstało w zakolu rzeki Brdy otoczonym od północy, zachodu i południa stromymi wzgórzami sięgającymi od 20 do 45 m wysokości, na rozszerzających się i wznoszących łagodnie ku wschodowi terasach. Głównym elementem hydrologicznym Koronowa jest Brda, częściowo skanalizowana w obrębie miasta; w jego granicach szerokość rzeki nie przekracza 40 m. Miejscowe gleby są słabo- i średnio urodzajne, głównie brunatno- i bielicoziemne[1].

Najstarsze ślady osadnictwa w okolicach Koronowa pochodzą ze środkowej i młodszej epoki kamienia, tj. mezolitu (8000–4500 p.n.e.) oraz neolitu (4500–1800 p.n.e.). Jednak do znaczniejszego jego rozwoju doszło dopiero w okresie kultury łużyckiej (1300–400 p.n.e.). We wczesnej epoce żelaza osiedliły się tu ludy kultury pomorskiej (600–400 p.n.e.), po których pozostały charakterystyczne groby skrzynkowe odkryte m.in. w niedalekim Gościeradzu. W II wieku n.e. w pobliże późniejszego miasta napłynęła pozostająca pod wpływem Gotów ludność kultury wielbarskiej. Znaleziska z pierwszych wieków naszej ery w Koronowie i jego najbliższej okolicy poświadczają ówczesne kontakty z obszarem Cesarstwa Rzymskiego; być może Brda stanowiła nawet lokalne odgałęzienie biegnącego nad Bałtyk szlaku bursztynowego[2]. W okresie wędrówki ludów wystąpił na tym terenie kryzys osadniczy, który przerwało dopiero pojawienie się w VI w. n.e. Słowian[3].

We wczesnym średniowieczu – w drugiej połowie VII w. i w VIII w. n.e. – funkcjonował w najbliższej okolicy, na terenie Starego Dworu, dość rozbudowany zespół osadniczy, składający się z grodziska na tzw. Górze Łokietka oraz położonej na zachód od niego otwartej osady[4]. Ostatnie badania archeologiczne nie potwierdziły istnienia lokalizowanego także w Starym Dworze, na tzw. Górze św. Jana, kolejnego grodziska[5].

ŚREDNIOWIECZE I CZASY NOWOŻYTNE

W ostatniej ćwierci X wieku obszar późniejszego Koronowa został wraz z Pomorzem Gdańskim podbity przez księcia Mieszka I, a następnie włączony do monarchii Piastów. W latach 1034–1038 pomorskie plemiona zrzuciły władzę Piastów i dopiero książę Bolesław III Krzywousty ponownie podbił je w latach 1109–1119, zdobywając m.in. w 1113 r. gród w położonym nad Wisłą Wyszogrodzie (obecnie w granicach Fordonu, dzielnicy Bydgoszczy)[6]. Kasztelania wyszogrodzka, leżąca na styku Wielkopolski, Kujaw i Pomorza, w ciągu XII i XIII wieku była przedmiotem rywalizacji księstw wielkopolskich, mazowieckich, kujawskich i Pomorza Gdańskiego. W roku 1288 książę gdański Mściwoj II przekazał kasztelanię księciu wielkopolskiemu Przemysławowi II, który włączył ją do odnowionego w 1295 r. Królestwa Polskiego. Po jego śmierci, w 1296 r. książę Władysław Łokietek, jako ówczesny włodarz Pomorza Gdańskiego, dokonał przyłączenia kasztelanii wyszogrodzkiej do Kujaw[7].

Dzieje Koronowa są nierozerwalnie związane z zakonem cysterskim. W roku 1250 z inicjatywy skarbnika kujawskiego Mikołaja i przy wydatnym wsparciu księcia kujawsko-łęczyckiego Kazimierza Konradowica ufundowany został klasztor cysterski w położonym na Pojezierzu Krajeńskim Byszewie. Pierwsi mnisi przybyli tam najprawdopodobniej dopiero w 1256 r. Pod koniec XIII w. cystersi z Byszewa zainteresowali się terenem, na którym miało w przyszłości powstać miasto Koronowo. Zajmowała go wówczas wieś Smeysche (Śmiewce), którą nabyli oni w 1288 r. od biskupa kujawskiego Wisława i rok później przenieśli do niej klasztor. Miejsce nowej siedziby konwentu określano jako Nowe Byszewo lub Byszewo, potem zaś przyjęła się nazwa Koronowo; mnisi niekiedy nadawali mu bardziej poetyckie miano: Felix Vallis – Szczęśliwa Dolina lub Clara Vallis – Jasna Dolina. Natomiast odległe o około 10 km na zachód miejsce pierwotnej lokalizacji konwentu zostało Starym Byszewem[8].

Cystersi rychło przystąpili do budowy nad Brdą, na południe od późniejszego miasta, klasztoru, choć prace budowlane ciągnęły się co najmniej do połowy XIV wieku. Wzniesiono zabudowania klasztorne oraz monumentalną ceglaną świątynię konwentualną. Bryła gotyckiej trójnawowej bazyliki z transeptem oraz rzędem kaplic przy nawie północnej korpusu dominuje odtąd w panoramie miasta[9].

Drugim elementem topografii osadniczej przedlokacyjnego Koronowa była osada Smeysche, przypuszczalnie położona na lewym brzegu Brdy w pobliżu klasztoru[10]. O atrakcyjności osadniczej miejsca, w którym powstało późniejsze Koronowo, decydowała w znacznej mierze Brda i zbiegające się przy przeprawach przez rzekę lokalne szlaki komunikacyjno-handlowe.

Byszewscy mnisi od początku starali się o zezwolenie na założenie miasta w dobrach klasztornych. Już 23 czerwca 1286 r. uzyskali oni od księcia Kujaw inowrocławskich Ziemomysła przywilej na lokację miasta na prawie średzkim, a kilka lat później, w 1297 r., nawet zgodę na przeniesienie go z prawa średzkiego na magdeburskie, lecz lokacja ta nie doszła do skutku. Zakonnicy nie ustawali jednak w zabiegach, zwłaszcza że od końca XIII w. do 1315 r. przeprowadzili dużą reorganizację swych posiadłości ziemskich, drogą ich komasacji i zakupu okolicznych dóbr rycerskich, tworząc zwarte kompleksy na terenie kasztelanii bydgoskiej i wyszogrodzkiej. Ocenia się, że około roku 1370 majątek ziemski tutejszych cystersów obejmował czterdzieści siedem wsi i dwa przysiółki[11].

Przełomowe znaczenie dla powstania miasta Koronowa miał przywilej króla Kazimierza Wielkiego wystawiony w Kruszwicy 18 grudnia 1368 r., w którym opat klasztoru Jan III otrzymał pozwolenie na lokację miasta na prawie magdeburskim na terenie wsi Smeysche[12]. Na mocy tego przywileju wójt i mieszczanie zostali zwolnieni od sądownictwa urzędników królewskich. Sądownictwo we wszystkich sprawach miał sprawować wójt, który podlegał urzędującemu opatowi lub powołanemu przez niego wójtowi klasztornemu. Król uwolnił też mieszczan od wszelkich podatków, posług i robocizn wynikających z prawa polskiego oraz zezwolił na organizowanie targów w każdy czwartek tygodnia i budowę mostu przez Brdę. Miasto miało się początkowo nazywać podobnie jak klasztor – Byszewo, a przyjęta od tutejszego opactwa nazwa Koronowo weszła w powszechne użycie w pierwszej połowie XV wieku[13].

Opat Jan III przywilejem z 11 listopada 1370 r. unormował szereg spraw związanych z funkcjonowaniem nowo lokowanego miasta. Przede wszystkim nadał miastu 27 łanów ziemi na prawym brzegu Brdy w pobliżu wsi Nowy Dwór, a mieszczan zwolnił na dwanaście lat z płacenia czynszów od pól przeznaczonych pod uprawę. Po tym okresie mieszczanie mieli płacić klasztorowi każdego roku na dzień św. Marcina (11 listopada) z jednego łana czynsz w wysokości 18 szkojców, od parceli miejskiej zaś czynsz w wysokości 3 groszy. Ponadto aż dwie trzecie przewidywanych dochodów z kramów sukienniczych, jatek rzeźniczych, ław piekarskich, szewskich, łaźni i innych urządzeń miało przypadać klasztorowi. Nadane miastu grunty ciągnęły się od Brdy na północ aż do łąk zwanych Warthacze – na wysokości jeziora Lipkusz, na wschodzie sięgały późniejszych tuszyńskich bagien, ich południowa granica przebiegała w pobliżu Osieka – zaginionej osady na północ od Samociążka, skąd skręcała na zachód, dochodząc ponownie do rzeki w okolicach klasztoru. Na tym obszarze mieszczanie mogli korzystać z łąk i dokonywać wyrębu drewna w lasach na swój użytek[14].

Opat potwierdził także nadanie miastu prawa magdeburskiego, które określało zasady prawnoustrojowe i organizację miejskich władz. Właścicielem miasta i zwierzchnikiem władz miejskich był miejscowy klasztor cysterski. W wypadku prawnych wątpliwości mieszczanie mogli się zwracać o pouczenie prawne do rady miejskiej w pobliskiej Bydgoszczy. To ostatnie uprawnienie uznano z czasem za szkodliwe dla mieszkańców Koronowa i opat Adam Mirkowski zniósł je w roku 1563. Mieszczanom przysługiwało także prawo apelacji od wyroku sądu miejskiego przed sąd opacki, który był dla nich najwyższą instancją odwoławczą[15]. Na czele miasta stał wójt, każdorazowo mianowany przez zwierzchnika miejscowego konwentu; ten przedstawiciel władzy terytorialnej nazywany był w końcu XIV w. wójtem miejskim, a w XVII i XVIII w. burgrabią[16]. Najważniejszym organem samorządu była rada miejska. Burmistrz jako przewodniczący kolegium rajców został po raz pierwszy wymieniony w źródłach z 1399 r.[17] Drugim organem samorządowym była ława sądowa, wzmiankowana już w przywileju z 1370 r. Mieszczanie mieli prawo wyboru burmistrza, rajców i ławników, jednak ich propozycje wymagały zatwierdzenia przez opata. Na najważniejsze miejskie urzędy przedstawiano po dwóch kandydatów z rady i ławy, z których opat wybierał burmistrza i wójta. W okresie XVI–XVII w. rada miejska składała się najczęściej z czterech lub pięciu rajców i burmistrza, ława sądowa zaś z siedmiu ławników i wójta. Kadencja członków władz miejskich była roczna. W podejmowaniu decyzji dotyczących ogółu mieszkańców mieli też udział przedstawiciele cechów rzemieślniczych. Koronowo było małym miastem o niezbyt rozwiniętych organach samorządowych i zatrudniało nielicznych urzędników pobierających regularne wynagrodzenie. Poza skromną funkcją woźnego miejskiego, najważniejszą pozycję zajmował notariusz bądź też pisarz miejski, obsługujący radę miejską i ławę sądową; w praktyce często pisarz miejski był jednocześnie rajcą lub ławnikiem. Ważną funkcję pełnili też witrycy zajmujący się zarządem i nadzorem nad majątkiem kościoła parafialnego. W Koronowie wybierano najczęściej dwóch takich świeckich administratorów spośród zamożnych i najbardziej szanowanych mieszczan, często piastujących równocześnie inne miejskie godności[18]. Pod względem administracyjnym Koronowo od czasów lokacji aż do pierwszego rozbioru

Polski w roku 1772 należało do powiatu bydgoskiego w województwie inowrocławskim.

Położony na północnym krańcu Kujaw nowo lokowany ośrodek początkowo był miastem nadgranicznym, co odbiło się niekorzystnie na jego funkcjonowaniu i rozwoju. Po zagarnięciu w 1309 r. Pomorza Gdańskiego przez zakon krzyżacki i włączeniu go do państwa zakonnego w Prusach Koronowo znalazło się w bezpośredniej bliskości granicy Królestwa Polskiego i państwa zakonnego – tylko około 10 km na północny wschód stał zamek krzyżackiego prokuratora w Jasińcu (obecnie Nowy Jasiniec)[19]. W czasie wojen między Polską a państwem zakonnym prowadzonych na pograniczu Kujaw i Pomorza Gdańskiego w latach 1409–1435 miasto było kilkakrotnie niszczone przez wojska krzyżackie (co najmniej cztery razy całkowicie spalone), a jego ludność w znacznej liczbie wymordowana[20]. W tych burzliwych czasach dotkliwych zniszczeń nie uniknął również klasztor cysterski – życie zakonne powróciło w jego mury dopiero około roku 1440[21]. Spowodowane wojną z zakonem krzyżackim straty miasta tylko w latach 1409–1411 szacowano na 10 tysięcy grzywien[22]. W trakcie tego ostatniego konfliktu, 10 października 1410 r. w pobliżu – we wsi Wilcze leżącej na północny zachód od Koronowa – rozegrała się zwycięska dla strony polskiej bitwa z wojskami zakonnymi[23]. Spokój i stabilizację przyniosły dopiero zmiany polityczne związane z przyłączeniem Pomorza Gdańskiego i ziemi chełmińskiej do Korony Polskiej w wyniku wojny trzynastoletniej (1454–1466). Koronowo straciło wtedy status miasta nadgranicznego.

Po zakończeniu wojny trzynastoletniej miasto musiało znajdować się w trudnym położeniu, skoro opat Tomasz 21 października 1467 r. zredukował mieszczanom czynsz płacony corocznie od jednego łana uprawianej roli z 18 do 11 szkojców oraz zwolnił ich na sześć lat z płacenia czynszów zarówno od uprawianych łanów, jak i parceli miejskich[24]. Dodatkowo odbudowie i podźwignięciu się zrujnowanego miasta sprzyjały przywileje króla Kazimierza Jagiellończyka z 20 maja 1476 r. i 25 listopada 1484 r., który zezwolił mieszczanom na organizowanie dwóch corocznych jarmarków: 17 marca i 21 października[25].

Po roku 1466 nastąpił trwający ponad półtora stulecia okres pokoju i pomyślnego rozwoju Kujaw, który przerwały dopiero wojny ze Szwecją w XVII wieku. Koronowo ucierpiało już podczas najazdu Szwedów na Prusy Królewskie w latach 1626–1629[26]. Wojna z lat 1655–1660 przyniosła znacznie dotkliwsze skutki. Od lata 1655 r. do wiosny 1656 r. miasto okupowały wojska króla Szwecji Karola X Gustawa, co wiązało się z nieodłącznymi kontrybucjami, gwałtami i rabunkami, m.in. zabito wówczas kilku mnichów z tutejszego klasztoru. Następnie przechodząca armia szwedzka feldmarszałka Roberta Douglasa 6 września 1656 r. obrabowała i spaliła klasztor wraz z kościołem konwentualnym oraz należące do cystersów młyny i browar. Klasztor ponownie został splądrowany i obrabowany przez Szwedów 7 stycznia 1657 r. Przypuszczalnie niemałe szkody w tym czasie poniosło i miasto[27]. Pokój w Oliwie zawarty w 1660 r. zakończył wojnę, lecz jej skutki zahamowały rozwój Koronowa. Zniszczeniu uległa jego zabudowa i znacznie spadło zaludnienie. Jeszcze tragiczniejsze następstwa przyniosła miastu wojna północna (1700–1721) i szerząca się w jej trakcie zaraza. Koronowo od 1703 r. zmuszone było do kwaterowania żołnierzy i wypłaty kontrybucji na rzecz wojsk saskich, szwedzkich, rosyjskich i oddziałów polskich, które posuwały się też do pospolitych rabunków i gwałtów. Szczególnie dotkliwe szkody spowodowały oddziały polskie w 1713 r., po ich przejściu miasto na kilka lat opustoszało[28]. Już jednak od 1717 r. rozpoczął się powolny proces odbudowy, który znacznie przyspieszył dopiero w latach czterdziestych i pięćdziesiątych XVIII w.[29] Odbudowie zrujnowanego miasta sprzyjał przywilej króla Augusta III Sasa z 31 sierpnia 1750 r. ustanawiający dwa dodatkowe jarmarki – 25 stycznia i 29 czerwca – oraz przeprowadzone wewnętrzne regulacje prawne, m.in. wydana 3 marca 1756 r. przez opata Antoniego Jana Chrząstowskiego ordynacja miejska[30].

Pod budowę przyszłego miasta wybrano teren na lewym brzegu Brdy, na północ od klasztoru, o korzystnych warunkach topograficznych: stosunkowo równy (lekko opadał ku zachodowi), osłonięty z trzech stron zakolem rzeki, od wschodu jego naturalną barierę stanowiła krawędź kotliny. Program przestrzenny małych miast był bardzo zredukowany; w Koronowie zapewne ograniczono się do wytyczenia w centrum prostokątnego rynku oraz ośmiu przyrynkowych bloków składających się na regularny, szachownicowy, lokacyjny układ miasta. Plac rynkowy miał wymiary 90 × 70 m, z jego narożników wyprowadzono po dwie prostopadłe do siebie ulice. Można przypuszczać, że przestrzeń miejską podzielono na około 60 parceli, średnio o szerokości 6,5–7 m i głębokości dochodzącej do około 40 m[31]. W późniejszym okresie na rynku wzniesiono ratusz, o którym pierwsze – dość enigmatyczne – wzmianki źródłowe pochodzą dopiero z XVII w. Przypuszczalnie już w czasie lokacji wymierzono za wschodnim blokiem rynkowym plac pod kościół farny. Co prawda zachowana w obecnej formie świątynia powstała dopiero w czasach nowożytnych, lecz pierwsze informacje o tutejszym kościele parafialnym pochodzą z roku 1383[32]. Na usytuowanie placu kościelnego za blokiem rynkowym często decydowano się w sytuacjach, gdy miasto zakładano w bezpośrednim sąsiedztwie starszej osady, której układ przestrzenny wkomponowywano w plan nowego miasta[33]. Być może podobnie było w Koronowie, rozplanowanym w sąsiedztwie wsi Smeysche, na należących do niej gruntach. Prawdopodobnie średniowieczne Koronowo zajmowało teren w kształcie zbliżonym do kwadratu o wymiarach 275 × 250 m i obejmowało obszar około 6,8 hektara.

Istotne zmiany w układzie przestrzennym Koronowa zaszły w drugiej połowie XVI wieku. W roku 1563 opat Adam Mirkowski przyłączył do miasta osadę Nowe Waliszewko, zwaną także Waliszewko lub Waliszewo, a jej

mieszkańców zrównał prawnie z mieszczanami koronowskimi. Początkowo była to osada służebna wyrosła z biegiem czasu w pobliżu klasztoru i przeprawy przez Brdę od strony Starego Dworu. Wraz z inkorporacją osady opat dokonał także znaczących zmian w uposażeniu ziemskim miasta, nadając mu 24 łany ziemi w pobliżu Nowego Dworu. Większość tych gruntów krótko była w miejskim posiadaniu, gdyż po regulacji przeprowadzonej w 1597 r. przez następnego opata, Wawrzyńca Żalińskiego, w rękach koronowskich mieszczan pozostały tylko cztery łany ziemi na terenie tzw. Salnicy. W zamian za pozostałe grunty otrzymali oni 20 łanów w niezasiedlonej w owym czasie klasztornej wsi Samociążek, położonej na południowy wschód od miasta. Po tych regulacjach mieszczanie koronowscy użytkowali 51 łanów ziemi[34].

W wyniku podziału oraz zwiększenia obszaru miasta w okresie nowożytnym wzrosła liczba parcel. Najstarsze – i to orientacyjne – dane pochodzą dopiero z drugiej połowy XVI w. W inwentarzu dóbr klasztornych z 1564 r. wymieniono 147 mieszczan mających gospodarstwa rolne i place miejskie[35]. Z kolei w sporządzonym w 1597 r. rejestrze ról uprawianych przez koronowskich mieszczan wymieniono 144 mieszczan, z których 37 zamieszkiwało przy Rynku, a 107 przy ulicach, co może wskazywać na liczbę domów i parcel[36]. W następnych latach w wyniku pożarów i zniszczeń wojennych liczba domów zmniejszała się. W roku 1659 było w mieście tylko 60 domów, tyle samo w 1673 r., z tego 15 znajdowało się przy Rynku, a 45 przy ulicach[37]. W dobie wojny północnej (1700–1721) miasto właściwie przestało istnieć. Później zaczęło się odbudowywać i w 1774 r. było w Koronowie już 130 domów, a o siedem więcej odnotowano ich w 1789 roku[38].

Głównym miejskim placem był Rynek ze stojącym na nim ratuszem i urządzeniami handlowymi – kramami, ławami rzeźniczymi (jatkami) i „budami". Na Rynku znajdowała się także publiczna studnia, określana w roku 1636 jako „nowa", a w latach 1680–1699 zwana „studnią kamienną". W czasach nowożytnych w pobliżu Brdy, na południowo-wschodnich obrzeżach miasteczka (obecny tzw. plac Krzyżowy) urządzono plac targowy dla handlu bydłem i nierogacizną. Na obszernym placu kościelnym za wschodnim blokiem rynkowym wzniesiono w 1608 r. zachowaną do dziś murowaną, gotycko-renesansową świątynię parafialną pod wezwaniem św. Andrzeja[39]. Pośrednio świadczy ona o ambicjach, ale też i możliwościach finansowych koronowskich mieszczan – była wprawdzie niewielką, ale trójnawową budowlą, wyraźnie wyróżniającą się na tle wiejskich kościołów parafialnych. Znakomicie przy tym została urbanistycznie wkomponowana w przestrzeń miejską. Wieżowa fasada świątyni zamknęła niemal w sposób „renesansowy" perspektywę niewielkiej uliczki wybiegającej z Rynku ku wschodowi. Wokół fary znajdowały się cmentarz miejski, dom plebana, szkoła parafialna oraz przynależne do nich place i ogrody[40].

1. Koronowo. Widok na dawny klasztor cysterski od południowego zachodu, w narożniku dodatkowo panorama na zespół młyński nad Brdą od południowego wschodu, ok. 1899, (pocztówka, Verlag A. Loeper, Crone a.d. Brahe, obieg 1900)

Najważniejszymi ulicami miasta były ul. Chwaliszewska (dzisiejsza ul. Kościuszki) prowadząca w stronę pobliskiego klasztoru i ul. Kościelna (obecna ul. Sienkiewicza) wiodąca ku Targowisku. Duże znaczenie miała również ul. Koziekącka, którą od połowy XVII w. zaczęto nazywać także ulicą Zduńską (dzisiejsza ul. Sobieskiego).

Prowadziła ona na północ, ku przeprawie mostowej przez rzekę, przynajmniej od końca XVI w. nazywanej Nowym Mostem, niezwykle istotnej dla gospodarczego życia miasta, gdyż zapewniała komunikację z położonymi na przeciwległym brzegu Brdy polami uprawnymi i ogrodami mieszczan. Ważnymi ulicami były też wychodzące z Rynku ul. Świecka (obecnie H. Sawickiej) prowadząca w stronę miejskiej fary i przechodząca w trakt do Świecia oraz ul. Podgórska (obecna ul. Garncarska), a oprócz nich ulice: Szyperska (dzisiejsza ul. Łokietka), Łazienna (związana zapewne z łaźnią, wspomnianą już w przywileju opackim z 1370 r.) i Browarna[41].

Przy Rynku oraz przy głównych ulicach powstawała głównie zabudowa mieszkalna. W głębi parcel znajdowały się budynki gospodarcze i ogrody. Na zapleczach działek przebiegały pozbawione wówczas nazw ulice lub uliczki o charakterze gospodarczym, tzw. zadnie czy zatylne, ich przykładem jest dzisiejsza ul. Podwórzowa. Większe bloki zabudowy dzieliły wytyczone niewielkie przejścia zwane miedzuchami, stanowiące zarazem zabezpieczenie od ognia, jak choćby obecna ul. Ślusarska. Zapewne – podobnie jak w innych miasteczkach – na Rynku i przyrynkowych ulicach dominowała stosunkowo zwarta zabudowa, a na obrzeżach była ona bardziej luźna, przechodząc nad rzeką, zwłaszcza w północnym rejonie, w podmiejskie sady i ogrody. Do końca XVIII w. zdecydowana większość koronowskich domów, nie wspominając o obiektach gospodarczych, zbudowana była z drewna, pewnie częściowo w konstrukcji szkieletowej. Najbardziej okazałe domy, czyli „kamieniczki" bądź „kamienice" – tak nazywano wówczas murowane budynki – znajdowały się na co najwyżej kilku prestiżowych, przyrynkowych parcelach[42].

W XVI stuleciu wokół Koronowa rozwinęło się już osadnictwo przedmiejskie. Nielicznych mieszkańców przedmieść – określano je jako: „za sadzawką", „za kościołem [farnym]", „u Pieców Zduńskich", „za szkołą [parafialną]", „za mostem" (czyli na zachodnim brzegu Brdy) – odnotowano w roku 1597. Przedmieścia te ze skromną, rozproszoną zabudową zlokalizowane były głównie na wschodnich obrzeżach miasta. Staw niedaleko świątyni parafialnej, należący od końca XVI w. do miejscowego klasztoru, nazywano „sadzawką plebańską", inny staw na terenie miasta znany był jako „sadzawka miejska". Ze względów pożarowych na uboczu, w okolicach północnej przeprawy mostowej przez rzekę i ul. Koziekąckiej stały piece zduńskie. Zasadniczo jednak wschodnie obrzeża ówczesnego miasta stanowiły tereny rolnicze, ze zgrupowanymi przynajmniej od XVII w. przy drogach wylotowych – m.in. dzisiejszych ulicach Ogrodowej i Dworcowej – stodołami. Zapewne także charakter ulicy stodolnej miała obecna ul. I. Paderewskiego. Tereny te bowiem zajmowały w większości, wytyczone zapewne jeszcze podczas lokacji, podmiejskie parcele ogrodowe należące do poszczególnych mieszczan oraz m.in. wspólne lub kościelne grunty[43].

Nowożytne przemiany objęły także tereny na zachodnim brzegu Brdy i położony na południe od miasta klasztor cysterski. Widomym świadectwem stopniowej odbudowy klasztoru była konsekracja kościoła konwentualnego w 1523 r. Różnego rodzaju prace budowlane prowadzono w nim niemal do końca XVI stulecia, zapewne w głównej mierze z powodu wcześniejszych zniszczeń lub przerwania robót rozpoczętych jeszcze w średniowieczu. Dopiero pod rokiem 1594 odnotowano na łamach kroniki klasztornej zasklepienie ostatnich partii kościoła. Skromne zapiski źródłowe związane z wizytacją opactwa w 1580 r. wskazują, że zabudowania klasztorne były jeszcze częściowo drewniane. Przypuszczalnie głównym elementem ówczesnego, prawdopodobnie dwuskrzydłowego, koronowskiego *claustrum* było – jak często i w innych cysterskich klasztorach – skrzydło wschodnie. Po spaleniu opactwa w 1656 r. jego odbudowa trwała do około roku 1698. Przekształcono wówczas w duchu baroku architekturę kościoła konwentualnego, dobudowując m.in. rząd kaplic po południowej stronie korpusu. W 1752 r. wzniesiono na skrzyżowaniu transeptu z nawą główną wyniosłą wieżyczkę na sygnaturkę, stanowiącą odtąd charakterystyczny element w sylwecie miasta. Za rządów opata Mikołaja Stefana Chrząstowskiego (1741–1754) wybudowano na południe od świątyni rezydencję opacką. Z kolei za czasów jego następcy, opata Antoniego Jana Chrząstowskiego (1754–1794), wzniesiono okazały późnobarokowy gmach klasztorny. Powstała w trzeciej ćwierci XVIII w. czteroskrzydłowa, rozplanowana wokół wewnętrznego wirydarza, dwukondygnacyjna budowla, przylegająca od południa do transeptu i prezbiterium kościoła, wprowadziła nowy akcent przestrzenny w koronowskim pejzażu. W pobliżu położonego nad Brdą klasztoru działały należące do cystersów młyny i browary. Świeżo wyremontowany browar, który w 1596 r. konwent otrzymał od opata Wawrzyńca Żalińskiego, znajdował się już na terenie miasta. Był to jeden z okazalszych budynków w Koronowie – na dodatek już w końcu XVI stulecia określany jako „murowany". Niewykluczone, że dawnym klasztornym browarem jest dzisiejszy dom przy ul. Krzyżowej 10. W jego pobliżu stały zapewne i inne zabudowania należące do cystersów, ongiś bowiem w tym miejscu most łączył wschodni brzeg rzeki z klasztorem. Most ten znany jest co prawda dopiero z osiemnastowiecznych przekazów, lecz przypuszczalnie powstał znacznie wcześniej, zniknął zaś z panoramy miasta w XIX stuleciu[44].

Szczególnie rozwinęła się po przyłączeniu do miasta w 1563 r. osada Nowe Waliszewko, stanowiąca gospodarcze zaplecze klasztoru. Do osady tej nawiązuje odnotowana w roku 1564 ul. Waliszewska, od roku 1597 nazywana głównie ul. Chwaliszewską. Ulica ta (obecnie ul. Kościuszki) prowadziła z Rynku na południe, w kierunku osady leżącej już na zachodnim brzegu Brdy. Przed połową XVII w. odnotowano w tym rejonie domy należące do koronowskich mieszczan, m.in. przy ul. Klasztornej –

biegnącej od mostu określanego w źródłach jako „most klasztorny" wzdłuż obecnej ul. Bydgoskiej w stronę klasztoru – lub położonej nad Brdą ul. Szpitalnej[45]. Z czasem przynajmniej dla części okolicy klasztoru przyjęła się nazwa Przedmieście, w 1789 r. odnotowano tu 24 domy. Przy moście na Przedmieściu znajdowała się też należąca do klasztoru karczma[46].

Na zachodnim brzegu Brdy, przy drodze prowadzącej w kierunku Nakła, w pobliżu przeprawy przez rzekę powstał z fundacji opata Adama Mirkowskiego (1549–1567) szpital – przytułek dla ubogich – noszący wezwanie Ducha Świętego. Zabudowania szpitala wraz z niewielkim kościółkiem pod wezwaniem Trójcy Świętej i należącym do niego browarem, określanym niekiedy w źródłach jako karczma, położone były u zbiegu dzisiejszych ulic Nakielskiej i Kasprzaka; ta ostatnia ulica jeszcze w latach 1920–1939 nosiła nazwę ul. Szpitalnej. Obiekty te zostały rozebrane w XIX w., lecz znajdujący się w pobliżu most, od czasów wzniesienia przy nim szpitala nazywany „mostem szpitalnym", był tak określany do początków XX wieku[47].

Odrębne osiedle, o charakterze rolniczo-ogrodowym, powstało wzdłuż drogi do Więzowna i Nowego Dworu na terenie tzw. Salnicy, nadanym miastu w 1563 roku.

Rolniczy charakter Koronowa, posiadającego znaczne obszary gruntów, sprawiał, że ważną rolę odgrywała rakarnia. Ze względu na swoją specyfikę została usytuowana w XVII i XVIII w. na dalekich peryferiach, poza krawędzią wzgórz na północny wschód od miasta, w okolicach dzisiejszej Drogi do Różanny. Ten swoisty „zakład oczyszczania", dbający o stan sanitarny miasteczka i jego rolniczego zaplecza, w drugiej ćwierci XIX w. przeniesiono na południowo-wschodnie peryferie[48].

Można domniemywać, że po zniszczeniach z czasów średniowiecza do początku wieku XVII ukształtował się układ urbanistyczny miasta, który zasadniczo, pomimo późniejszych klęsk i zniszczeń, utrzymał się niemal przez dwa następne stulecia.

Niezmiernie trudno określić liczbę mieszkańców Koronowa w średniowieczu. Jedynym wskaźnikiem, który umożliwia szacowanie, jest liczba domów. Opierając się tylko na analizie rozplanowania miasta i przyjmując jako współczynnik zamieszkania na dom 4–5 osób można przypuszczać, że na początku XV wieku Koronowo miało około 300 mieszkańców. Jego zaludnienie zmniejszyło się w toku wojen polsko-krzyżackich z lat 1409–1435, gdy było ono kilkakrotnie palone, a ludność mordowana, m.in. w grudniu 1410 r., sierpniu 1414 r. i 31 lipca 1422 r.[49] Okres pomyślnego rozwoju demograficznego rozpoczął się od drugiej połowy XV w. i trwał do początku XVII w. Na podstawie pośrednich danych zawartych w inwentarzu dóbr klasztornych i rejestrze ról miejskich szacuje się, że w 1564 r. miasto miało około 975 mieszkańców[50], a w 1597 r. może nawet ponad tysiąc (1200–1300) mieszkańców[51]. Na drugą połowę XVI w. i początek XVII w. przypadł gospodarczy rozwój Koronowa, co przełożyło się na wzrost zaludnienia. Jednak w wieku XVII skutkiem zarazy z 1630 r. oraz zniszczeń spowodowanych przez szwedzki najazd z lat 1655–1660 był sięgający około dwóch trzecich spadek liczby mieszkańców: ocenia się, że w 1662 r. w Koronowie żyło tylko 244 ludzi[52], a w 1673 r. około 350[53]. Katastrofalne wręcz następstwa demograficzne dla miasta przyniosła wojna północna oraz kolejna klęska epidemiologiczna z lat 1710–1711, gdyż w wyniku zarazy miało umrzeć aż 700 osób, a przy życiu pozostać tylko

2. Koronowo. Szkoła katolicka i dawny kościół farny pw. św. Andrzeja, widok od południowego wschodu, ok. 1905, (pocztówka, Photographie und Verlag Conrad Junga, Bromberg)

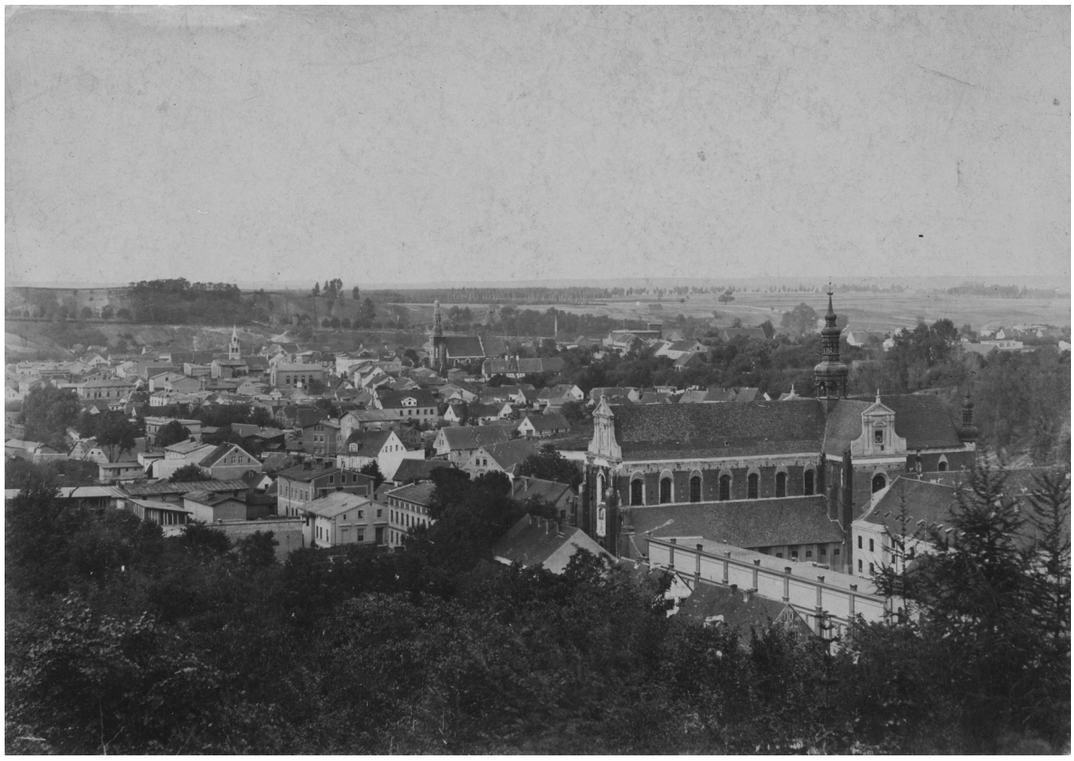

3. Koronowo. Widok ogólny od południowego zachodu, ok. 1895, (fotografia)

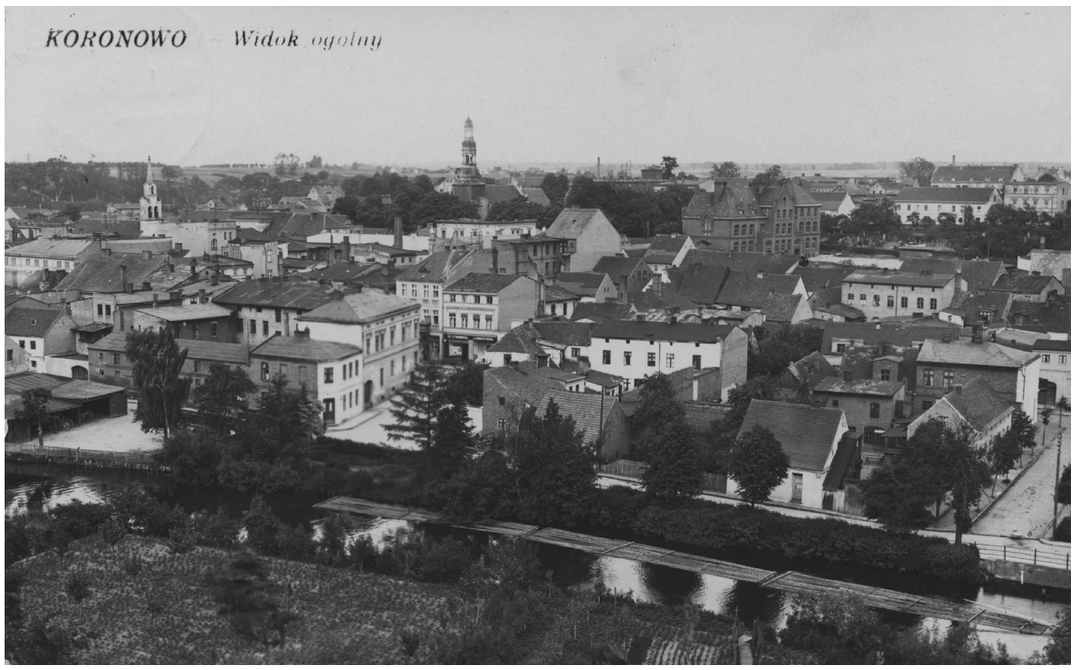

4. Koronowo. Widok ogólny od południowego zachodu, ok. 1937, (pocztówka, brak nakładcy i miejsca wydania, obieg 1938)

5. Koronowo. Widok ogólny na więzienie i dawny klasztor cysterski od północnego wschodu, ok. 1940, (pocztówka, Vertriebstelle Jukrobrom-Bromberg, T.V.L.)

6. Koronowo. Fragment południowo-wschodni rynku z widoczną zabudową śródrynkową, ok. 1903, (pocztówka, Photographie und Verlag Conrad Junga, Bromberg, obieg 1907)

3 mieszkańców[54]. Opisy miasta z lat 1714–1716 wskazują, że było ono wówczas całkowicie wyludnione i dopiero w 1717 r. odnotowano pierwszych czterech mieszkańców[55]. Stopniowo jednak poprawiał się stan demograficzny Koronowa: według danych pruskich opublikowanych w 1789 r. miało wówczas 756 mieszkańców, a dodatkowo 150 osób zamieszkiwało na Przedmieściu w pobliżu klasztoru[56].

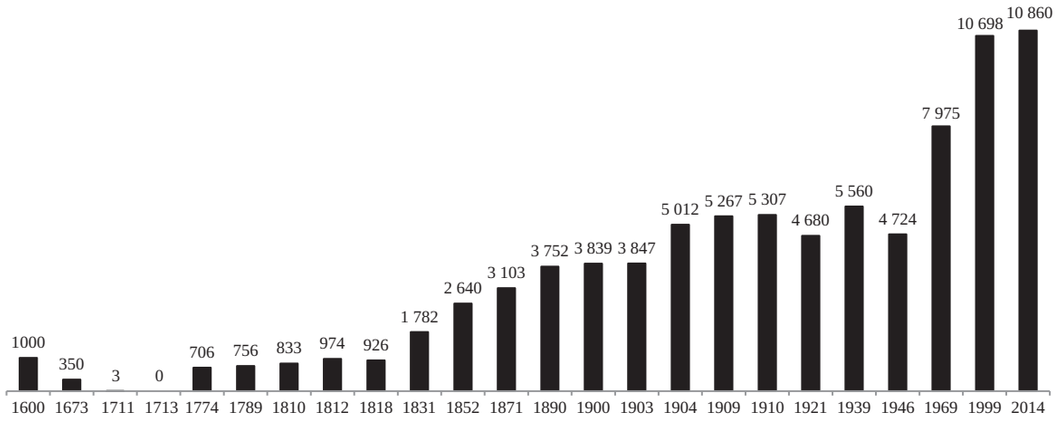

Wykres 1: Koronowo. Liczba ludności w latach 1600–2014

Koronowo ze względu na swoją podległość klasztorowi było miastem o bardzo jednolitym składzie religijnym i etnicznym. Mieszkali tu tylko katolicy, a wobec pokrywania się podziałów religijnych z narodowościowymi można przyjąć, że sami Polacy. Siedemnastowieczną księgę ławniczą prowadzono w języku polskim. Ludność protestancka i Żydzi okazjonalnie pojawiali się na terenie miasta. Specyficzną, acz niewielką grupę narodowościową stanowili w XVI–XVII w. osiadli w Koronowie katoliccy Szkoci (w 1597 r. odnotowano w źródłach 3 Szkotów), którzy pełnili nawet godności miejskie, a z biegiem czasu ulegli asymilacji[57]. Mieszczanie koronowscy mieszkali głównie w obrębie miasta, natomiast Przedmieście w okolicach klasztoru zasiedlała ludność związana przede wszystkim z obsługą tutejszego opactwa. Najczęściej na Przedmieściu zatrzymywali się też artyści i rzemieślnicy okazjonalnie pracujący na potrzeby klasztoru.

Rzemiosło nie odgrywało dominującej roli w gospodarce Koronowa. Niestety nie dysponujemy danymi obrazującymi stan miejscowego rzemiosła w czasach średniowiecza. W okresie największego rozkwitu tego typu działalności w drugiej połowie XVI w. mieszkało w Koronowie ponad czterdziestu rzemieślników kilkunastu profesji, głównie z branży odzieżowej, ceramicznej, spożywczej oraz metalowej, związanych z zaspokajaniem potrzeb bytowych mieszczan i okolicznej ludności wiejskiej. Spis z 1583 r. wymienia dwanaście zawodów. Po zniszczeniach z połowy XVII w. spadła liczba rzemieślników w mieście: w 1659 r. było tylko czterech mistrzów cechowych, w 1663 r. – siedmiu, a w 1673 r. – jedenastu rzemieślników. W czasach nowożytnych największą grupę koronowskich rzemieślników stanowili szewcy. Otrzymali oni w 1584 r. od opata Wawrzyńca Żalińskiego statut, który ograniczał liczbę ich mistrzów cechowych w mieście do dwudziestu czterech. Szewcy koronowscy poza lokalnym rynkiem mogli sprzedawać swoje wyroby na jarmarkach w pobliskich kujawskich miastach: Bydgoszczy i Fordonie. Drugą najlepiej rozwiniętą gałęzią miejscowego rzemiosła było garncarstwo. Koronowscy garncarze (zduni) w 1555 r. otrzymali statut cechowy od opata Adama Mirkowskiego. W 1583 r. działało dziesięciu mistrzów cechowych tej profesji. Inne ważne rzemiosła związane były, podobnie jak szewstwo, z produkcją odzieży: należało do nich krawiectwo (statut cechowy z 1581 r.; 1583 r. – trzech krawców), sukiennictwo (statut cechowy z 1596 r.; 1583 r. – trzech sukienników) i kuśnierstwo (statut cechowy z 1587 r.; 1583 r. – dwóch kuśnierzy). Źródła odnotowują również rzemieślników innych specjalności, przede wszystkim piekarzy i rzeźników. Rozwinięte było też browarnictwo. Piwo produkowane w Koronowie przeznaczone było głównie na miejscowe potrzeby. Wszyscy mieszczanie mogli warzyć piwo na swój użytek, a na podstawie przywileju opackiego z 1597 r. również sprzedawać w karczmach w kilku okolicznych wsiach należących do klasztoru. Przez pewien czas działał nawet w mieście osobny cech piwowarów, jednak ze względów ekonomicznych ich uprawnienia były sukcesywnie ograniczane przez cystersów i w 1751 r. ostatecznie zlikwidowane. Ponadto podobnie jak w innych miastach co najmniej od drugiej połowy XVI w. produkowano w Koronowie wódkę, a w XVII stuleciu gorzelnictwo należało do najbardziej dochodowych gałęzi miejscowej wytwórczości[58].

Koronowo, pozostając na uboczu głównych szlaków komunikacyjnych i handlowych, nie uczestniczyło w średniowieczu i czasach nowożytnych w handlu dalekosiężnym, a nawet regionalnym. Rola miasta ograniczała się do detalicznego handlu żywnością oraz produktami

miejscowego rzemiosła w najbliższej okolicy. Lokalne związki handlowe łączyły Koronowo przede wszystkim z pobliską Bydgoszczą, sporadycznie nawiązywano kontakty z bardziej odległymi miastami: Chełmnem, Toruniem, a nawet Gdańskiem. Handel detaliczny koncentrował się w budach i kramach na Rynku. W 1583 r. było w mieście dziewięciu kramarzy. Podstawową formą kontaktów handlowych z okoliczną ludnością wiejską były cotygodniowe targi. Kupcy i rzemieślnicy z innych miejscowości, m.in. Bydgoszczy, Fordonu, Łabiszyna, krajeńskiej Mroczy, do połowy XVIII w. przybywali do Koronowa tylko dwa razy w roku na tutejsze jarmarki[59].

Dominujące znaczenie w gospodarce Koronowa w średniowieczu i czasach nowożytnych przypadło rolnictwu. W roku 1564 odnotowano 147 mieszczan mających gospodarstwa rolne, w tym do 89 z nich należały gospodarstwa jedno- lub dwułanowe, a do 2 – trzyłanowe[60]. Przypuszcza się, że pod koniec XVI w. niemal wszyscy mieszkańcy miasta zajmowali się, w różnym jednak stopniu, rolnictwem. Przeważającym w owym czasie typem mieszczańskiego gospodarstwa w Koronowie było gospodarstwo rolne o powierzchni 7–8 hektarów. Mieszczanie mieli do dyspozycji rozległe patrymonium ziemskie, a powierzchnia obrabianych przez nich gruntów obejmowała ponad 2144 hektary[61]. Na polach uprawiali głównie zboże, a w przydomowych lub podmiejskich ogrodach warzywa. Trudnili się też sadownictwem, bartnictwem i hodowlą. Na obszarze patrymonium miejskiego wydzielone były pastwiska (wygony), gdzie wypasano konie, bydło i świnie należące do mieszczan. W XVIII w. na części miejskich gruntów w pobliżu Brdy, na południe od Koronowa, funkcjonował folwark Kloc należący do rady miejskiej[62].

Parafia koronowska od założenia przez całe średniowiecze i czasy nowożytne znajdowała się w granicach diecezji włocławskiej: początkowo w archidiakonacie włocławskim, od około połowy XVI stulecia w archidiakonacie kruszwickim, w latach 1765–1816 wraz z nowo powołanym dekanatem fordońskim wchodziła w skład archidiakonatu pomorskiego, a następnie ponownie kruszwickiego aż do momentu włączenia go do diecezji chełmińskiej[63]. Miejscowa parafia powstała przypuszczalnie wkrótce po lokacji miasta. Po raz pierwszy jest wzmiankowana w bulli papieża Urbana VI z 1383 r., na mocy której prawo patronatu nad koronowską świątynią parafialną otrzymał miejscowy klasztor cystersów. Prawo prezentowania kandydata na proboszcza należało do opata, który powierzał ten urząd jednemu z cysterskich zakonników. Pierwotnie kościół parafialny miał nosić wezwanie Bożego Ciała. W roku 1396 r. erygowano kościół parafialny pod wezwaniem św. Andrzeja i tego patrona ma do dziś[64]. Początkowo świątynia farna była budowlą drewnianą (jak informują szesnastowieczne źródła – wzniesioną w konstrukcji szkieletowej) i dopiero na początku XVII w. została zastąpiona murowaną.

W XVI wieku na Przedmieściu, na zachodnim brzegu Brdy przy drodze do Nakła powstał z fundacji Adama Mirkowskiego (1549–1567) szpital-przytułek dla ubogich pw. Ducha Świętego wraz z niewielkim kościółkiem pw. Trójcy Świętej. Zarządcą szpitala i świątyni był prepozyt, mnich z miejscowego klasztoru. Zabudowania szpitalne (osobne dla kobiet i dla mężczyzn) były drewniane, jedynie skromny kościółek został wzniesiony z tzw. muru pruskiego[65]. Miejscowi biskupi mogli wizytować zarówno kościół farny, jak i szpital. Spod ich jurysdykcji był wyłączony klasztor cysterski.

Specyfiką Koronowa na tle innych miasteczek było funkcjonowanie przy wielkim i bogatym klasztorze cysterskim, posiadającym rozległe kompleksy dóbr ziemskich. Klasztor wraz z dworem opata pośrednio i bezpośrednio oddziaływał na podporządkowane mu miasto.

LATA 1772–1920

W wyniku pierwszego rozbioru Polski Koronowo znalazło się w granicach Królestwa Pruskiego. Burmistrz wraz z przedstawicielami władz miejskich 27 września 1772 r. złożył w Malborku przysięgę wierności królowi Fryderykowi II. Miasto zostało włączone do nowej jednostki administracyjnej, tzw. obwodu nadnoteckiego (Netzedistrikt) z powołaną w 1775 r. Deputacją Kamery Wojenno-Domenalnej w Bydgoszczy, w jej ramach zaś do powiatu bydgoskiego. Po wojnie Napoleona z Prusami w 1806 r., na mocy pokoju w Tylży z 1807 r., w latach 1807–1815 Koronowo wchodziło w skład Księstwa Warszawskiego i według ówczesnego podziału administracyjnego należało do powiatu bydgoskiego w departamencie bydgoskim. W roku 1815, zgodnie z postanowieniami kongresu wiedeńskiego, miasto ponownie znalazło się pod władzą Prus. Włączone do powiatu bydgoskiego rejencji bydgoskiej należącej do Wielkiego Księstwa Poznańskiego, przemianowanego w 1848 r. na Prowincję Poznańską (Provinz Posen), w roku 1871 wraz z nią stało się częścią Cesarstwa Niemieckiego. Na mocy postanowień konferencji pokojowej w Wersalu kończącej pierwszą wojnę światową Koronowo zostało przyłączone do odrodzonego państwa polskiego. Administracja polska oficjalnie przejęła miasto 26 stycznia 1920 roku.

Władze pruskie po zajęciu Koronowa zlikwidowały stary ustój samorządowy, a władzę administracyjną i sądową przekazały w ręce mianowanych przez państwo urzędników. W Koronowie, podobnie jak w niektórych innych małych miastach, nie powołano osobnego burmistrza sądowego i tylko jedna osoba sprawowała urząd burmistrza[66]. Dopiero w 1845 r. wprowadzono w Koronowie zmodyfikowaną w 1831 r. pruską ordynację miejską

z 1808 r., która przywróciła instytucję rady miejskiej wybieranej przez obywateli. Rada wybierała władze administracyjne – magistrat, który składał się z burmistrza, kamlarza oraz kilku urzędników (ławników). Wybór ten wymagał jednak zatwierdzenia przez władze państwowe. Początkowo w Koronowie rada miejska składała się z dziewięciu radnych, a magistrat z burmistrza, kamlarza i dwóch urzędników (ławników). W późniejszym czasie podwyższono liczbę koronowskich radnych oraz członków miejscowego magistratu[67].

Po roku 1772 Koronowo zmieniło swój status z miasta klasztornego (prywatnego) na miasto królewskie. W 1775 r. władze pruskie nadały odrębny status administracyjny klasztornemu przedmieściu, które rozciągało się stosunkowo wąskim pasmem na zachodnim brzegu Brdy, na południe od szpitala pod wezwaniem Ducha Świętego. Na jego terenie oprócz zabudowań klasztornych cystersów znajdowała się przyklasztorna osada służebna (24 domy), a w zakolu rzeki kompleks przemysłowy, w skład którego wchodził tartak i dwa młyny wodne[68]. Początkowo przedmieście to nazywano Vorstadt Koronowo lub Vorstadt Polnisch Crone, a od lat siedemdziesiątych XIX w. – Cronthal[69].

W roku 1774 miasto liczyło 130 domów (z których tylko 10 krytych było dachówką, pozostałe zaś słomą lub gontem) i 706 mieszkańców (w tym 32 mnichów z tutejszego klasztoru)[70]. Z kolei z przekazów opublikowanych w roku 1789 wynika, że w tym czasie w Koronowie w 137 domach mieszkało 756 osób, dodatkowo zaś 150 osób, głównie robotników najemnych i rzemieślników, zamieszkiwało na Przedmieściu. Do lat 1796–1802 liczba budynków mieszkalnych wzrosła do 215, w tym 180 w mieście i 35 na Przedmieściu. Zaobserwować więc można postępującą poprawę ogólnego stanu zabudowy. Zapewne przyczynił się do tego rozkaz gabinetowy króla Fryderyka II z 1780 r., na mocy którego m.in. Koronowo otrzymało subwencję w wysokości 6 tysięcy talarów. Ze środków tych finansowano m.in. budowę prywatnych domów[71]. Powstająca w tym czasie zabudowa skupiała się jednak na zurbanizowanym już wcześniej obszarze, nowe budynki wznoszono na „pustych" dotychczas lub zrujnowanych parcelach. Koronowo miało w dalszym ciągu rozległe posiadłości ziemskie. Największe pola i grunty należące do rady miejskiej rozciągały się w pobliżu rzeki na południe od miasta. Stanowiły je role Okole (Okollo) i Radectwo, a przede wszystkim tzw. Charaszewka z folwarkiem Kloc (Klotz-Chariszewska)[72].

Przejście pod pruskie panowanie zapoczątkowało zmiany wyznaniowe i narodowościowe, które znalazły odbicie w przestrzennej dyspozycji Koronowa. O ile przed pierwszym rozbiorem Polski miasto zamieszkiwała niemal wyłącznie ludność polska wyznania katolickiego, o tyle po 1772 r. rozpoczął się politycznie stymulowany przez władze napływ ludności ewangelickiej. Na początku lat osiemdziesiątych XVIII w. społeczność protestancka liczyła około 50 osób, do roku 1789 osiedlono kolejne osiem rodzin niemieckich kolonistów. Drugą grupę nowych mieszkańców stanowili wyznawcy judaizmu. Pierwszych, zrazu nielicznych Żydów przybywających do miasta odnotowano w latach 1779–1781, w 1812 r. stanowili oni już 48-osobową społeczność[73]. Napływ ludności ewangelickiej szczególnie szybko zaznaczył się w sakralnej topografii miasta. Już w 1795 r. powstał pierwszy niewielki kościół protestancki w pobliżu Brdy, w południowej części miasteczka, chociaż osobną gminę ewangelicką założono tu dopiero w roku 1805. Budynek zboru już po ćwierćwieczu był w nie najlepszym stanie technicznym, zatem do czasu oddania do użytku w 1831 r. nowej świątyni, ewangelicy korzystali także z tutejszych kościołów katolickich[74].

Wydaje się, że krótki okres przynależności Koronowa do Księstwa Warszawskiego (1807–1815) nie przyniósł istotnych zmian w rozplanowaniu i zabudowie miejscowości, zwłaszcza że w tym czasie ponownie stało się ono miastem nadgranicznym. W 1812 r. odnotowano

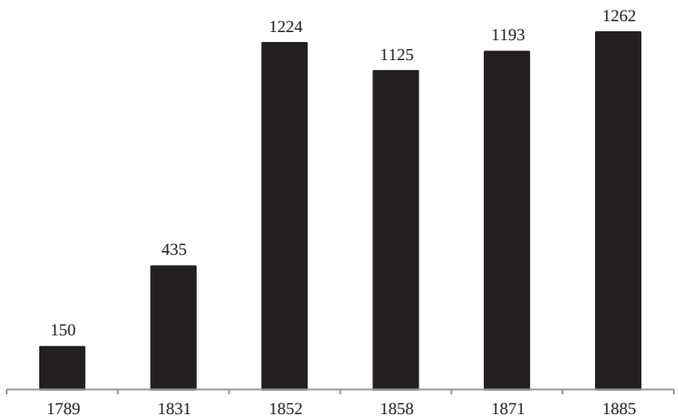

Wykres 2. Koronowo Przedmieście. Liczba ludności w latach 1789–1885

w Koronowie 221 domów i 974 mieszkańców. Zachowane dane statystyczne przybliżają nam także ówczesny stan zabudowy. W Koronowie, mieście – jak zanotowano – o charakterze rolniczym, stały w tym czasie tylko dwa murowane domy i aż 219 drewnianych, przy czym tym ostatnim pojęciem obejmowano też budynki wzniesione w konstrukcji szkieletowej. Ponadto w mieście było dwadzieścia pustych, niezabudowanych parcel, browar i kilkanaście gorzelni[75], zapewne działało też kilka zakładów przemysłowych należących do cystersów. Ten opis miasta uzupełnia lakoniczny raport wojskowo-statystyczny z 1813 r. stwierdzeniem, że Koronowo to „miasteczko w części z pruskiego muru wybudowane", generalnie zaś o zabudowie drewnianej[76].

Stan zabudowy po powrocie Koronowa pod panowanie Prus ukazuje lustracja z października 1816 r. W mieście znajdowały się wówczas 222 domy, z których 118 krytych było dachówką, 61 gontami, a 43 słomianą strzechą. Podobnie jak kilka lat wcześniej tylko dwa parterowe domy były murowane, pozostałe zaś drewniane, przeważnie zapewne wieńcowe (144) lub też wzniesione w konstrukcji szkieletowej, czyli z drewnianym szkieletem i różnie rozwiązywanym wypełnieniem (75). Ponadto naliczono wówczas aż trzydzieści dziewięć pustych, niezabudowanych placów i parceli[77]. W roku 1818 Koronowo liczyło 926 mieszkańców[78].

Pomimo uzyskania przez Koronowo statusu miasta królewskiego nie ulokowano w nim znaczniejszych urzędów. W pierwszej połowie XIX w. nie odegrało też stymulującej dla rozwoju roli utworzenie oddzielnej jednostki administracyjnej – Urzędu Domenalnego Koronowo (Domainen-Amt Koronowo) i włączenie w jego obręb Koronowa Przedmieścia. Znaczący wpływ na położenie miasta wywarła natomiast sekularyzacja opactwa cystersów w 1819 r. W momencie kasacji stan posiadania opactwa pod względem zabudowań zapewne nie odbiegał zbytnio od odnotowanego podczas lustracji z roku 1799, kiedy prócz świątyni konwentualnej, gmachu klasztornego, rezydencji opackiej i domu dla gości własnością zakonników pozostawał jeszcze młyn wodny nad Brdą, dwa browary, dwie gorzelnie, tyle samo spichlerzy, kilka stajni, stodół i innych budynków gospodarczych oraz m.in. cztery jedno- lub dwurodzinne domy. Ponadto do cystersów należały ogrody i sady rozciągające się w pobliżu klasztoru[79]. Likwidacja opactwa sprawiła, że wszystkie te zabudowania wraz z wyposażeniem i grunty przeszły na własność państwa. Kościół klasztorny już w 1819 r. zamieniono na parafialny, a dotychczasowa fara miejska stała się świątynią filialną. Klasztor przekształcono wnet na więzienie. W dawnej rezydencji opatów ulokowano najpierw sąd śledczy, działający tu do około połowy XIX w., później budynek zaadaptowano na mieszkania dla pracowników zakładu karnego. Na potrzeby zorganizowanego tu więzienia przejęto też liczne pocysterskie grunty. Działania te sprawiły, że na długi czas katolicki kościół parafialny znalazł się w istocie poza granicami administracyjnymi miasta. Równocześnie prowadzoną wówczas przez cystersów szkołę klasztorną przeniesiono do wzniesionej w XVIII w. plebanii przy kościele św. Andrzeja. Przekształcenie kościoła klasztornego w parafialny oraz wykorzystanie na cele edukacyjne zabudowań i części gruntów plebańskich sprawiło, że do końca XIX wieku ukształtował się na Przedmieściu zespół związany z funkcjonowaniem miejscowej parafii rzymskokatolickiej. Na terenie dawnych ogrodów, a pierwotnie cmentarza klasztornego, wzniesiono w latach 1887–1888 zachowaną do dziś plebanię, a w jej pobliżu w późniejszych latach także dom dla wikariusza i kościelnego[80]. Nadanie świątyni klasztornej statusu kościoła parafialnego zbiegło się ze zmianą kościelnych struktur administracyjnych na tych terenach, od roku 1821 bowiem parafia koronowska weszła w skład poszerzonej diecezji chełmińskiej.

Umieszczenie w klasztornych budynkach zakładu karnego spowodowało znaczący napływ ludności związanej z administracją i personelem tego typu instytucji. W Koronowie ulokowano także inne urzędy wymiaru sprawiedliwości. Początkowo był to jeden z dwóch działających na terenie powiatu bydgoskiego Królewsko-Pruski Sąd Pokoju (Friedensgericht), potem agenda Sądu Powiatowego (Kreisgericht). Po reorganizacji sądownictwa już w zjednoczonej Rzeszy Niemieckiej w Koronowie znalazł siedzibę Sąd Obwodowy (Amtsgericht), a na jego potrzeby na początku XX w. powstał, tym razem we wschodniej części miasta, kolejny zespół zabudowy. Więzienie, w którym przebywało kilkuset osadzonych mężczyzn, pośrednio lub bezpośrednio odgrywało znaczącą rolę w życiu miasteczka. Do początku XX w. na Przedmieściu powstał cały kompleks przestrzenny związany z zakładem karnym, na jego obrzeżach zaś postawiono kilka budynków mieszkalnych dla administracji i personelu. W pobliżu Brdy, na południowo-wschodnich krańcach Przedmieścia, założono także osobny cmentarz więzienny (przy obecnej ul. Klasztornej). W wyniku prowadzonej rozbudowy w zakładzie penitencjarnym w Koronowie mogło przebywać na początku XX wieku 556 osadzonych[81].

Kasata opactwa spowodowała też zmiany, początkowo przede wszystkim własnościowe, na przyległym obszarze Przedmieścia, gdzie w zakolu Brdy, na południe od miasta znajdował się przejęty przez pruskie władze największy koronowski zespół młyński, niegdysiejszy „młyn opacki". W końcu lat pięćdziesiątych XIX w. ten państwowy kompleks przemysłowy zwany „Königliche Abtei-Mühle" przynosił skarbowi pruskiemu roczne dochody wysokości 2370 talarów. Zajmował powierzchnię około 0,64 hektara na dwóch wysepkach oddzielonych od siebie Brdą-Młynówką. W 1864 r. wzniesiono na rzece nową drewnianą śluzę. Inwestycja ta przyczyniła się do szerszego niż dotychczas wykorzystania górnej i środkowej Brdy jako lokalnej drogi wodnej, głównie dla spławu drewna z Borów Tucholskich do Bydgoszczy. Odegrała też istotną rolę w rozwoju przemysłu drzewnego na terenie miasta.

W latach osiemdziesiątych śluzę zastąpiła nowa, murowana konstrukcja hydrotechniczna. Zmiany nie ominęły i kompleksu młyńskiego. W 1905 r. wybudowano nowoczesny młyn napędzany turbiną wodną, stanowiący odtąd ważny element w sylwecie miasta. Od roku 1828 w pobliżu młyna państwowego działał prywatny młyn należący do Piotra Kantaka, będący sukcesorem funkcjonującego tu niegdyś „młyna klasztornego". To początkowo niewielkie, rodzinne przedsiębiorstwo z biegiem lat przekształcono w spółkę Kantak & Co. obejmującą w 1907 r. młyn mączny, kaszarnię, tartak oraz parową cegielnię usytuowaną na południowym skraju Przedmieścia. Sukcesywnej rozbudowie podlegał też młyński kompleks, np. w 1861 r. powstał nowy, duży młyn. Na początku XX w. młyn Kantaka spłonął. W roku 1912 przystąpiono do odbudowy obiektu, znacznie przy tym powiększając młyn i silos zbożowy, stawiając zarazem nowy – wielki jak na skalę tutejszej zabudowy – czterokondygnacyjny spichlerz. Dogodny układ hydrograficzny terenu położonego na południe od miasta sprawił, że oprócz zakładów funkcjonujących w zakolu Brdy także na pobliskich gruntach, należących administracyjnie do Starego Dworu, przynajmniej od połowy lat czterdziestych XIX w. pracowały niewielkie młyny, a pod koniec stulecia u podnóża starodworskich wzniesień działał nawet młyn parowy. W pobliżu tartaków i młynów czasem zakładano i inne przedsiębiorstwa. Na przykład na początku XX w. na posesji przy dzisiejszej ul. Bydgoskiej 18 działała niewielka fabryka mebli należąca do E. Strubego. Z taniej siły roboczej w postaci więźniów korzystała w latach sześćdziesiątych XIX w. fabryka sukna kupca Salomona Herrmanna. Jednak niemal do końca XIX stulecia większość zakładów przemysłowych, generalnie o charakterze usługowym dla rolniczego zaplecza, mieściła się tradycyjnie w zakolu rzeki na Przedmieściu, stanowiącym przemysłową dzielnicę Koronowa. Dopiero w ostatniej dekadzie stulecia wraz z poprawą koniunktury gospodarczej i upowszechnieniem się napędu parowego kilka nowych przedsiębiorstw, m.in. z branży drzewnej, usytuowano w innych rejonach miasta[82].

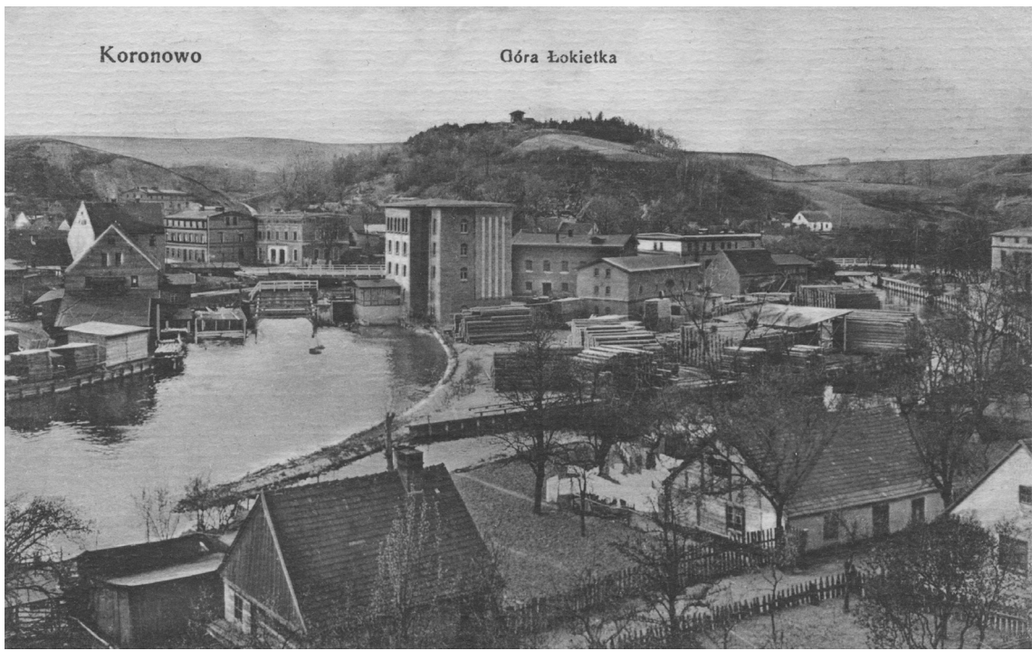

7. Koronowo. Zespół młyński nad Brdą, widok od południowego wschodu, ok. 1910, (pocztówka, wyd. Franciszek Poklękowski, Koronowo, obieg 1912)

W wyniku zachodzących przemian liczba ludności Koronowa Przedmieścia wzrosła z 435 osób w 1831 r.[83] do 1224 w 1852 r.[84] i w drugiej połowie XIX w., pomimo okresowych wahań, ustabilizowała się na zbliżonym poziomie, a w momencie przyłączenia do miasta na początku następnego stulecia wyniosła około 1200 mieszkańców. Z tego jednak co najmniej 500 osób, a okresowo zapewne i więcej, stanowili osadzeni w miejscowym więzieniu. Liczącą się też grupą, nie zawsze uchwytną w ówczesnych statystykach, byli do początku ubiegłego wieku żołnierze miejscowego garnizonu. Z tego względu bardzo umiarkowanie postępowała zabudowa tego terenu. W roku 1871 odnotowano na Przedmieściu 62 budynki mieszkalne, w 1885 r. – 81[85]. Zabudowa skupiała się wzdłuż wykształconej wcześniej sieci drożnej w okolicach dawnego klasztoru i przeprawy mostowej przez rzekę. W 1885 r. na ogółem 64 hektary, jakie zajmowało Koronowo Przedmieście, aż 40 hektarów stanowiły grunty orne, łąki zaś 4 hektary[86].

W latach dwudziestych XIX w. do Koronowa nadal licznie napływała ludność ewangelicka i żydowska. Wedle danych statystycznych z 1831 r. wśród 1782 mieszkańców było 660 ewangelików i 170 Żydów[87]. Jeśli chodzi o budynki mieszkalne, szacowano, że w latach 1843–1846 stało ich w mieście 230[88]. W 1871 r. na terenie zurbanizowanym doliczono się 282, a wraz z zabudową dosyć rozległego Przedmieścia – co najwyżej 345 domów[89].

Transformacje przestrzeni miejskiej Koronowa zapoczątkowała budowa we wschodniej partii placu rynkowego świątyni ewangelickiej, którą uroczyście poświęcono 3 sierpnia 1831 r. Nowy kościół, nawiązujący do zaprojektowanej w 1819 r. przez Karola Fryderyka Schinkla i powstałej w latach 1821–1824 świątyni ewangelickiej w niedalekim Nakle, stanowił dominantę architektoniczną na tle ciągle skromnej zabudowy. Niemal równolegle zaszły zmiany w topografii sakralnej i przestrzennej na obrzeżach miasta. W roku 1832 zamknięto szpital pod wezwaniem Ducha Świętego na zachodnim brzegu Brdy. Jego zabudowania zapewne, wzorem innych obiektów, początkowo

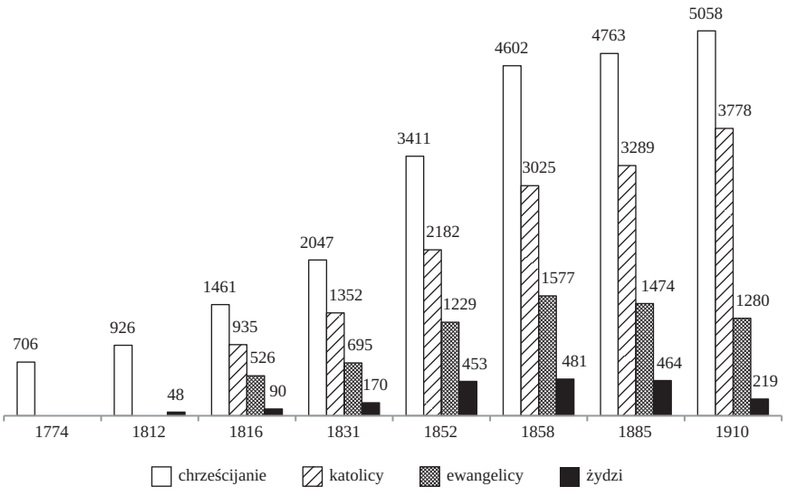

Wykres 3. Koronowo. Struktura wyznaniowa ludności w latach 1774–1910

8. Koronowo. Kościół ewangelicki na rynku, widok od północnego zachodu, stan po rozebraniu pozostałej zabudowy śródrynkowej, ok. 1941, (pocztówka, wyd. Charlotte Grabowski, Krone a.d. Brahe)

zaadaptowano na inne cele, a potem rozebrano, grunty zaś sprzedano. Z kolei na południowo-wschodnich krańcach Koronowa założono nowy zespół cmentarny. Teren ten, jak widać na planie miasta z lat 1829–1830, już nieco wcześniej uregulowano i podzielono. Partię północną zajął cmentarz ewangelicki, natomiast na katolicki przeznaczono część południową. Do tego czasu użytkowano miejski cmentarz przy dawnej farze (ostatni katolicki pochówek odbył się tam 23 maja 1831 r.). Pod koniec XIX wieku także gmina ewangelicka miała dwie, położone blisko siebie, nekropolie; drugi protestancki cmentarz założono później u zbiegu dzisiejszych ulic W. Witosa i I. Paderewskiego (obecnie nieistniejący)[90].

Ludność żydowska w Koronowie początkowo nie miała własnej synagogi i korzystała z pomieszczeń doraźnie przystosowanych do potrzeb religijnych. Pierwsza bożnica funkcjonowała krótko, w latach 1833–1843, najprawdopodobniej w zaadaptowanym do tego celu budynku po starym, osiemnastowiecznym zborze ewangelickim. Dopiero po szerszym napływie wyznawców religii mojżeszowej w kolejnych dekadach – ich liczba zwiększyła się ze 170 odnotowanych w 1831 r. do 435 w 1858 r. – wzniesiono okazały dom modlitwy. W latach pięćdziesiątych XIX w. za południowym blokiem rynkowym, na placu u zbiegu obecnych ulic Sienkiewicza, Szkolnej i Podwórzowej (niegdyś Kirchen-, a później Friedrichstraße, Schulstraße i Hofstraße) wybudowano w 1858 r. nową murowaną synagogę w stylu arkadowym. Odtąd wszystkie trzy wyznania dominujące wówczas w Koronowie miały murowane świątynie lub domy modlitwy usytuowane w centrum miasta, na Rynku lub bezpośrednio za blokami rynkowymi. Systematyczne zmniejszanie się jednak od końca XIX w. liczby ludności żydowskiej w mieście spowodowało, że w roku 1932 rozwiązano miejscową gminę, przyłączając jej członków do gminy bydgoskiej, a w 1938 r. sprzedano synagogę. W pobliżu synagogi, przy obecnym tzw. placu Krzyżowym przynajmniej od 1873 r. działała elementarna szkoła żydowska – jedna z trzech tego typu miejskich placówek oświatowych. W roku 1879 połączono ją ze szkołą ewangelicką, przekształcając zarazem obie w tzw. szkołę obywatelską (Bürgerschule). Miejscowa społeczność żydowska miała także własny cmentarz o powierzchni około 0,36 ha, założony w 1817 r. na wschodnich obrzeżach miasta (na końcu obecnej ul. Kolejowej)[91].

Na przełomie lat dwudziestych i trzydziestych XIX w. umieszczono w Koronowie niewielki garnizon wojskowy. Stanowił on dodatkowe zabezpieczenie dla funkcjonowania zakładu karnego, miasto bowiem z wojskowego punktu widzenia nie miało specjalnego znaczenia. Na potrzeby garnizonu urządzono około 1830 r. na południowo-wschodnich obrzeżach miasteczka kwadratowy plac ćwiczeń. W roku 1885 kwaterowało w Koronowie 150 wojskowych, ponadto 5 wojskowych przebywało w tym czasie na terenie Przedmieścia. Około 1890 r. zbudowano niewielki zespół koszarowy na prawym brzegu Brdy, u podnóża starodworskich wzniesień. Po likwidacji garnizonu na początku XX w. koszary nabyło w 1905 r. miasto i przebudowało na „dom dla ubogich" – Armenhaus (1905–1906). Natomiast na dawny plac ćwiczeń przeniesiono „targowisko bydlęce".

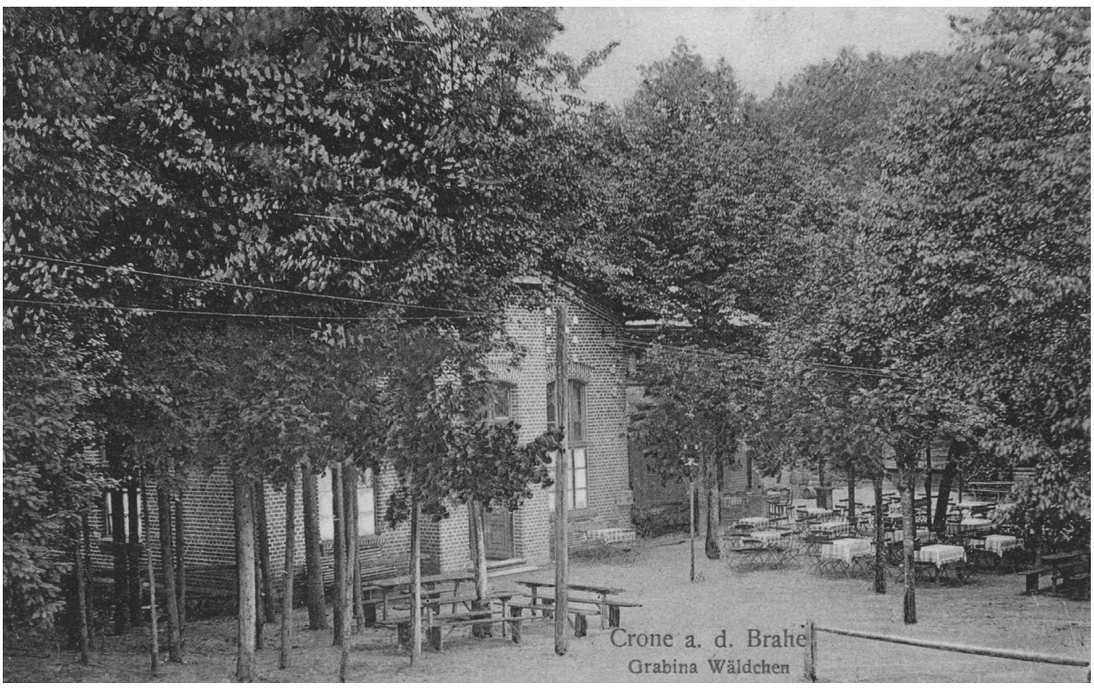

9. Koronowo. Établissement „Grabina-Wäldchen" – „Restauracja na Grabinie", ok. 1908, (pocztówka, brak nakładcy i miejsca wydania)

Przypuszczalnie przez pewien czas wojsko zajmowało także okazały, ceglany budynek naprzeciw więzienia wzniesiony w latach sześćdziesiątych XIX stulecia przy dzisiejszej ul. Bydgoskiej 22, w którym w 1911 r. mieściła się prywatna szkoła dla dziewcząt[92].

Zainicjowane w latach trzydziestych XIX w. zmiany nie spowodowały co prawda zasadniczych przemian w układzie przestrzennym miasteczka, ale wprowadziły do niego nowe istotne akcenty. Można nawet zaryzykować twierdzenie, że miasto żyjące niegdyś w „cieniu klasztoru", przez znaczną część XIX stulecia egzystowało w „cieniu więzienia". Wynikało to także z jego ciągle rolniczego, a co najwyżej rolniczo-rzemieślniczego charakteru. Niewielki do połowy XIX w. rozwój miasta potwierdzają dane statystyczne. Ludność Koronowa – w ówczesnych granicach administracyjnych i bez wydzielonego Przedmieścia – zwiększyła się z 1782 osób w 1831 r. do 2640 osób w 1852 roku[93].

Do roku 1864 obszar administracyjny Koronowa zmniejszył się nieco o zalesione tereny na północny i południowy wschód od miasta, w okolicach nieistniejącej dziś osady Olszewko oraz na Samociążku. Lasy koło Olszewka władze miejskie sprzedały, a w roku 1858 w zamian za prawie 140 hektarów lasów na Samociążku miasto zyskało nieco ponad 10 hektarów lasku „Grabina". Nadal jednak Koronowo było miastem terytorialnie bardzo rozległym. Jeszcze w roku 1885 jego granice administracyjne obejmowały obszar 2865 hektarów (z tego aż 2241 hektarów zajmowały grunty orne, 76 hektarów – łąki, 184 hektary – lasy), po kolejnych zaś korektach i przyłączeniu Przedmieścia – 2802 hektarów (1910 r.). Zamiana znacznych, ale peryferyjnych obszarów na Samociążku na niewielką, lecz położoną w sąsiedztwie terenów zurbanizowanych „Grabinę" okazała się trafnym i dalekowzrocznym posunięciem, gdyż miasto zyskało naturalne tereny zielone malowniczo rozłożone na stokach wzniesień w pobliżu dawnego klasztoru. Z biegiem lat sukcesywnie zagospodarowywana lesista „Grabina" stała się rekreacyjno-wypoczynkowym i kulturalno-rozrywkowym centrum, gdzie w starannie zakomponowanym otoczeniu mieszkańcy miasta mogli oddawać się rekreacji i rozrywce. Urządzając go wykorzystano popularny w XIX stuleciu typ ogrodu ludowego. Za początek Établissement „Grabina-Wäldchen" należy uznać rok 1873, w którym wzniesiono główne zabudowania całego założenia[94].

Duży wpływ na rozwój układu przestrzennego Koronowa wywarła rozbudowa sieci dróg o znaczeniu regionalnym i lokalnym. Wśród nich największe znaczenie miała szosa łącząca Bydgoszcz z Tucholą – jej budowa w 1859 r. spowodowała częściowe uregulowanie koronowskich ulic, a przede wszystkim zmianę dotychczasowej lokalizacji północnej przeprawy mostowej przez rzekę. Nowy most, odpowiednio do wytyczonej trasy, przesunięto znacznie ku wschodowi. Droga ta stała się głównym traktem komunikacyjnym biegnącym przez Koronowo. Od połowy XIX w. stopniowo zyskiwał na znaczeniu dawny trakt na wschód, w stronę Świecia (obecna ul. Dworcowa i Szosa Kotomierska). Prowadził on do najbliższej, odległej o 10 kilometrów stacji kolejowej w Kotomierzu (Klahrheim, Klarheim) przy uruchomionej w 1852 r. linii kolejowej łączącej Bydgoszcz z Gdańskiem, oraz do rozwijających się podmiejskich osad Tuszyny i Pieczyska. Tradycyjnie ważna była droga wiodąca na zachód przez Więzowno i Salno w kierunku Nakła[95].

Najprawdopodobniej w związku z regulacją przechodzącego przez miasto głównego traktu komunikacyjnego z Bydgoszczy do Tucholi przeniesiono na nowe miejsce dotychczasowe tzw. targowisko albo „rynek świński". Koronowo, podobnie jak wiele innych miasteczek o charakterze rolniczym, oprócz pochodzącego jeszcze z czasów lokacji głównego placu handlowego – Rynku, miało w XIX i w pierwszej połowie XX w. także kilka innych placów targowych. W XIX stuleciu w wyniku porządkowania miast zgodnie z zasadami higieny i bezpieczeństwa ogniowego zaczęto niektóre gałęzie handlu przesuwać z centrum na ich obrzeża. Najczęściej dotyczyło to składowania i wymiany produktów rolniczych i zwierząt, ale także np. wyrobów garncarskich. Ponieważ nowo zakładane place targowe musiały przylegać bezpośrednio do miasta, zajmowano na ten cel miejsca wolne od zabudowy, takie jak ulice stodolne, place przykościelne, dawne cmentarze, poszerzano też drogi dojazdowe[96]. Wydaje się, że w Koronowie proces ten nastąpił zasadniczo w trzeciej ćwierci XIX w. Na planie miasta z roku 1873 prócz Rynku (Markt-Platz) zaznaczono jeszcze trzy inne place handlowe: tzw. rynek świński (Schweine-Markt), garncarski (Töpfer-Markt) i bydlęcy (Vieh-Markt). W 1859 r. przeniesiono dotychczasowy tzw. rynek świński z placu położonego nad Brdą przy ówczesnej ul. Kościelnej (Kirchenstraße), a więc z dzisiejszego tzw. placu Krzyżowego, na niezabudowane parcele miejskie przy browarze Johanna Buchholza. Plac ten nazwano później Nowym Rynkiem (Neuer Markt), a funkcjonujące na nim targowisko zlikwidowano dopiero w 1933 r. (obecnie plac przy skrzyżowaniu ulic Tucholskiej i Wąskiej). Natomiast na dawnym „rynku świńskim" urządzono początkowo plac handlowy, gdzie swoje wyroby sprzedawali garncarze, stolarze i bednarze. Targ ten został w następnych latach przeniesiony na plac po północnej stronie cmentarza i kościoła św. Andrzeja, na odnotowany w 1873 r. tzw. rynek garncarski. Niedaleko nowego „targowiska świńskiego" na Nowym Rynku, w ciągu ul. Tucholskiej przynajmniej od 1879 r. działała nad Brdą mleczarnia, przy której z biegiem lat urządzono kolejny z placów handlowych, tzw. rynek maślany (Buttermarkt). Zlikwidowany on został w 1925 r., a sprzedaż nabiału przeniesiono na targowisko przy kościele św. Andrzeja. W pobliżu tej świątyni przez długi czas funkcjonował też tzw. rynek bydlęcy (zaznaczony na planie miasta z 1865 r.), dopiero na przełomie XIX i XX w. przeniesiony na południowo-wschodnie peryferie Koronowa[97].

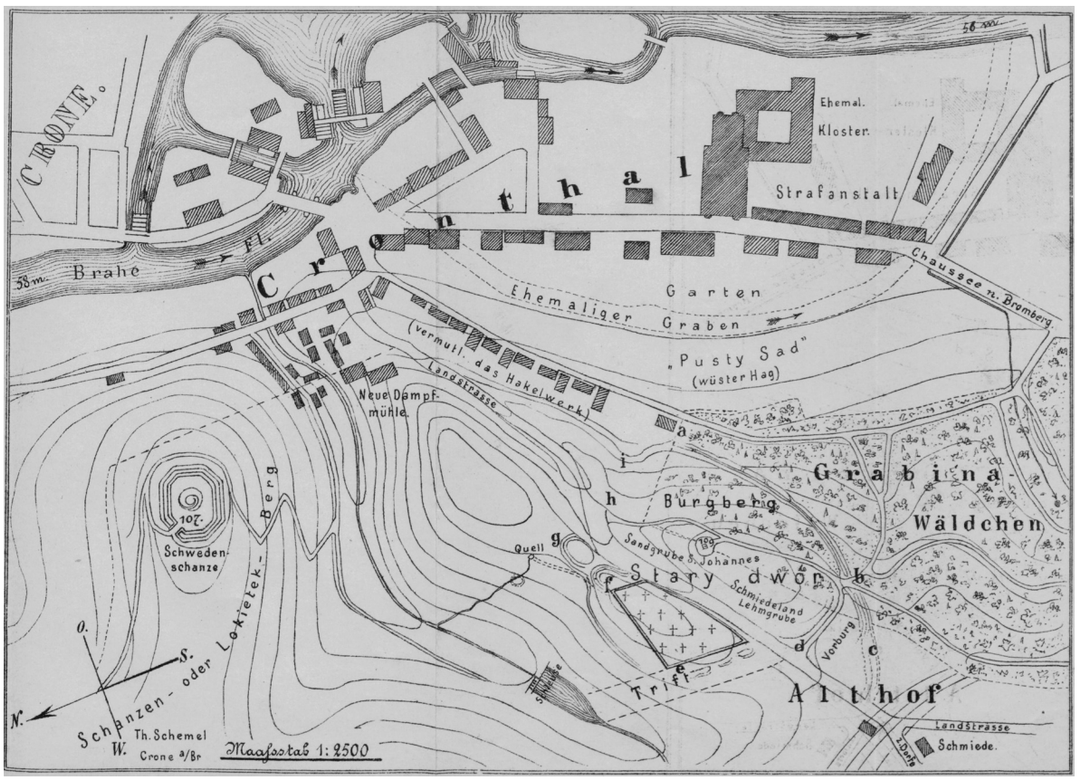

10. Koronowo. Plan Koronowa Przedmieścia (Cronthal) i częściowo sąsiadującej z nim osady Stary Dwór (Althof) z 1896. Według: T. Schemel, *Der Burgberg stary dwór bei Krone an der Brahe*, „Jahrbuch der Historischen Gesellschaft für den Netzedistrikt zu Bromberg", Jg. 8, 1897, s. 33–36, Tafel I. Autor: Theodor Schemel (rysunek); litografia: Paul Berthold Jaekel (1834–1917) malarz, grafik i litograf, zarazem właściciel zakładu litograficznego i niewielkiej drukarni w Bydgoszczy

11. Koronowo. Fragment pierzei północnej rynku, ok. 1941, (pocztówka, wyd. Charlotte Grabowski, Krone a.d. Brahe)

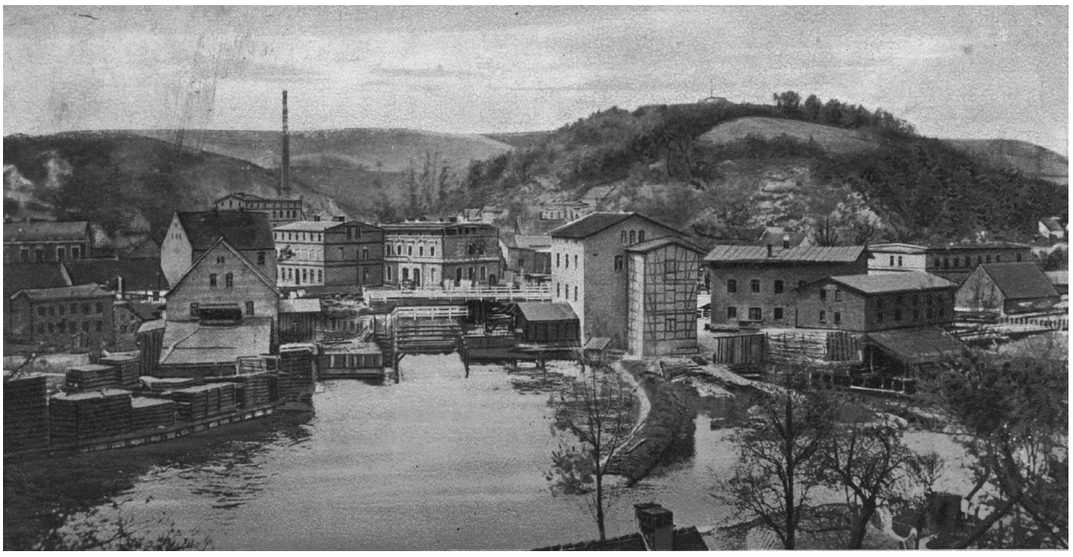

12. Koronowo. Zespół młyński nad Brdą, widok od południowego wschodu, ok. 1900, (pocztówka, Photographie und Verlag Conrad Junga, Bromberg, obieg 1905)

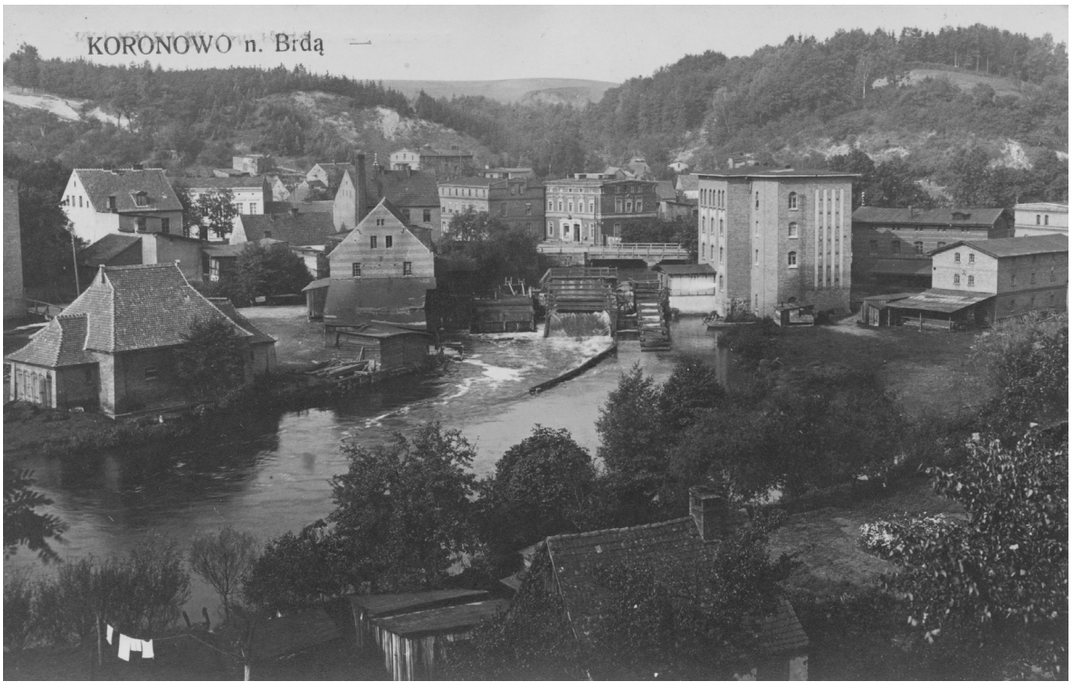

13. Koronowo. Zespół młyński nad Brdą, widok od południowego wschodu, ok. 1938, (pocztówka, fot. i nakład Stanisław Lamparski, Koronowo)

Do trzeciej ćwierci XIX stulecia zwarta zabudowa miejska koncentrowała się w zakolu Brdy, przy czym znaczne tereny nad rzeką, zwłaszcza od północy, stanowiły niezabudowane parcele zajęte przez sady lub warzywne ogrody. Jedną z większych inwestycji budowlanych na tym obszarze przed połową XIX w. była szkoła ewangelicka przy dzisiejszej ul. Sobieskiego 16. Jednocześnie, wraz z przeniesieniem targowisk na północno-zachodnie i wschodnie obrzeża miasta, dotychczasowe znaczenie utraciła południowo-wschodnia część miasteczka, czyli otoczenie obecnego tzw. placu Krzyżowego i przyległe okolice, a przyczyniła się do tego głównie budowa nowej drogi z Bydgoszczy do Tucholi. O spadku atrakcyjności tego terenu w strukturze funkcjonalnej ośrodka świadczy utrzymująca tu do dziś skromna, w większości parterowa, małomiasteczkowa zabudowa.

Powoli jednak Koronowo zaczynało zmieniać swoje oblicze. Podobnie jak w innych małych miasteczkach, druga połowa XIX w. przyniosła wymianę zabudowy z drewnianej na murowaną. Ze względu na słabość ekonomiczną miasta i jego agrarny charakter był to proces stopniowy i długotrwały, szerzej zauważalny dopiero w ostatnich dekadach stulecia. Jeszcze na przełomie XIX i XX w. wiele budynków, zwłaszcza na peryferiach lub na przedmieściach, powstało z drewna lub z tzw. muru pruskiego. Od trzeciej ćwierci XIX w. jednak pojawiało się coraz więcej domów murowanych. Były to zazwyczaj parterowe, szczytowe lub kalenicowe domostwa pozbawione wyraźnych cech stylowych, o tradycyjnym programie funkcjonalno-przestrzennym. Na Rynku i przyrynkowych ulicach występowały też budowle bardziej okazałe, dwukondygnacyjne. Na początku XX w. widoczne było w Koronowie dosyć typowe dla większości centrów miast silne zróżnicowanie zabudowy mieszkalnej, zarówno pod względem skali, jak i cech stylistycznych; na przykład na Rynku parterowe domy sąsiadowały z dwupiętrowymi kamienicami. Prócz domostw w pejzaż przestrzenny wpisywały się również liczne obiekty gospodarcze, nie tylko stanowiące oficynową zabudowę parceli, ale i tradycyjnie zgrupowane na jego obrzeżach – przede wszystkim we wschodniej części miasta, w ciągu ulicy stodolnej (1825 r. – Scheunenstraße; obecna ul. I. Paderewskiego) oraz po obu stronach starego traktu do Świecia, gdzie od dawna znajdowały się „folwarczki", ogrody lub sady należące do tutejszych mieszkańców[98]. W roku 1862 na terenie Koronowa odnotowano 345 stajni i stodół, co orientacyjnie wskazuje na skalę tego rodzaju zabudowy[99].

Obraz przestrzenny miasta zaczął się nieco zmieniać wraz z dynamicznym rozwojem gospodarczym Niemiec po roku 1871, choć Koronowo pozostało na uboczu industrializacji. Szerszych przemian w układzie urbanistycznym i zabudowie nie stymulował ani początkowo niewielki jego rozwój gospodarczy, ani demograficzny. W roku 1871 w obrębie właściwego miasta doliczono się 282 domów i 3103 mieszkańców. Pod koniec 1885 r., nie uwzględniając garnizonu wojskowego i ludności podmiejskich osiedli, liczbę stałych mieszkańców szacowano na około 3300 osób, a budynków mieszkalnych lub częściowo mieszkalnych na co najwyżej 300. Materiały statystyczne z późniejszych lat ukazują umiarkowany, lecz stały przyrost zaludnienia Koronowa: 1890 r. – 3752; 1900 r. – 3839; 1903 r. – 3847; 1904 r. – 5012; 1909 r. – 5267; 1910 r. – 5307. Gwałtowny wzrost liczby mieszkańców po 1904 r. miał źródło w inkorporacji dotychczas wydzielonego administracyjnie Przedmieścia. Niemniej jednak w ciągu jednej dekady przybyło prawie 500 osób, gdyż w roku 1914 Koronowo liczyło około 5,5 tysiąca mieszkańców.

Pomiędzy rokiem 1885 a 1910 wyraźnie też powiększyła się i zabudowa. O ile w roku 1885 w granicach administracyjnych Koronowa i ówczesnego Przedmieścia odnotowano 454 domy, o tyle w roku 1910 było ich już ponad 500. Zważywszy na utrzymujący się od połowy lat osiemdziesiątych XIX stulecia względnie stabilny poziom zabudowy osad i osiedli podmiejskich, można przypuszczać, że większość nowych budynków mieszkalnych wzniesiono w obrębie miasta[100].

W drugiej połowie XIX w. zabudowa miejska wzdłuż starego traktu do Świecia zaczęła szerzej wychodzić poza krawędź kotliny, zajmując wyżej położone płaskie tereny podmiejskie. W roku 1879 oprócz obiektów gospodarczych wybudowano tam już kilka domów, a na pustym jeszcze w 1865 r. placu pod przyszłą plebanię ewangelicką stał dom pastora (obecnie ul. Dworcowa 5). Była to luźna zabudowa, którą nadal oddzielały liczne działki użytkowane rolniczo. Gdy pod koniec następnej dekady rozpoczęto regulację i sukcesywną modernizację drogi do Kotomierza, na niegdysiejszej narożnej parceli Augusta Bähra wzniesiono w 1889 r. jeden z nielicznych nowych w tym czasie gmachów państwowych – cesarską pocztę. Ten okazały w skali miasteczka, usytuowany narożnikowo budynek stanowił nie tylko wydatny akcent architektoniczny, ale i wyznaczał niejako linię przyszłej zabudowy.

Miastu starano się bowiem nadać bardziej niż dotychczas regularne kształty, o czym świadczy wykonany w tym samym roku plan regulacyjny północnej partii ul. Farnej (Pfarrstraße). Wiązało się to zapewne z prowadzoną wówczas naprawą drogi powiatowej ze Świecia do Nakła. Obie przebiegające przez Koronowo i modernizowane w drugiej połowie XIX w. drogi: Bydgoszcz – Tuchola i Świecie – Nakło, krzyżowały się tradycyjnie na Rynku. W roku 1883 centralny plac miasta zyskał nowy akcent wysokościowy w postaci niewielkiej wieżyczki – sygnaturki rozbudowanego kościoła ewangelickiego, a kilka lat później przebudowano usytuowany w północno-wschodnim narożniku ratusz, zajmowany częściowo wówczas przez Sąd Obwodowy (1889 r.). Klasycyzująca dotąd siedziba magistratu otrzymała m.in. w fasadzie eklektyczny szczyt z zegarem i herbem miasta[101].

Do ożywienia gospodarczego przyczyniła się budowa uruchomionej w maju 1895 r. kolei wąskotorowej, która

połączyła Koronowo z Bydgoszczą. Linia kolejowa prowadziła od południa przez przerzucony niemal 20 metrów nad Brdą stalowy most kratownicowy o rozpiętości 120 m. W pobliżu Rynku powstał dworzec kolei wąskotorowej, ski, usytuowany w pobliżu poczty, przy placu, na którym znajdowała się jedna z miejskich studni. Niewiele później, w latach 1899–1900 nad Brdą, w północno-zachodniej części miasta u zbiegu Karlstraße i Braugasse (obecnie

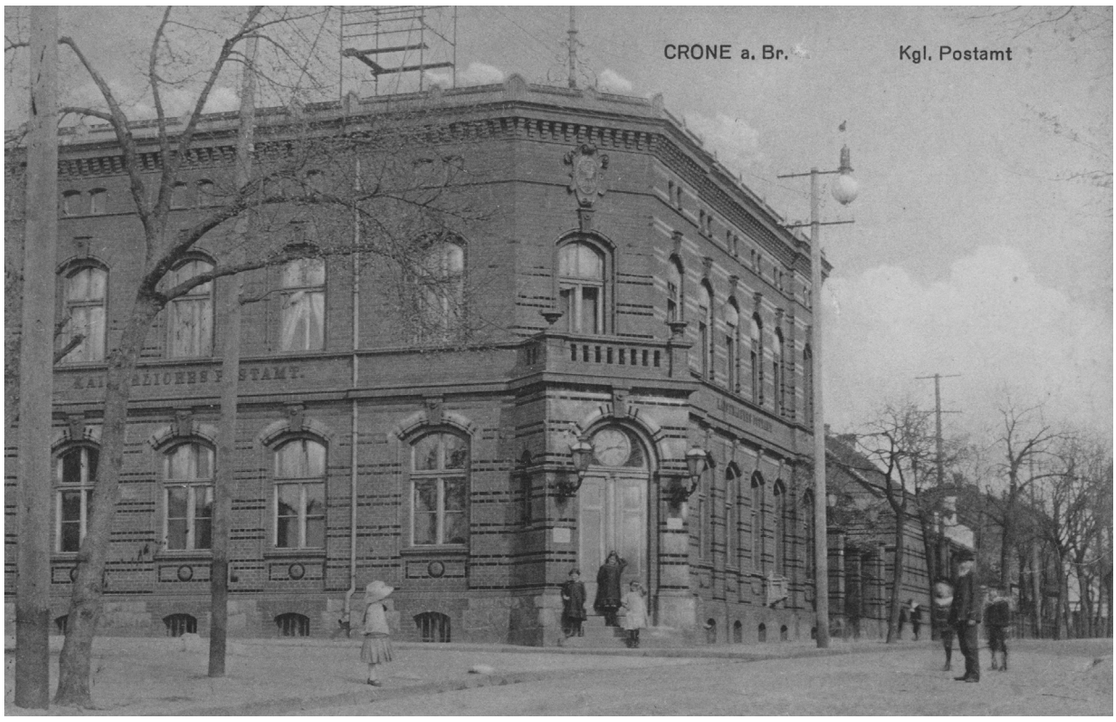

14. Koronowo. Urząd pocztowy, ok. 1910, (pocztówka, Verlag Franciszek Poklękowski, Crone a.d. Brahe, obieg 1911)

a w latach 1906–1907 warsztaty kolejowe (obecnie teren zajmowany przez halę sportowo-widowiskową). Dopiero 3 listopada 1909 r. uruchomiono normalnotorową linię kolejową na trasie Koronowo – Pruszcz-Bagienica (Prust-Bagnitz), która połączyła miasto z oddaną do użytku 18 czerwca tego samego roku drugorzędną linią kolejową Terespol (obecnie Terespol Pomorski) – Więcbork. Później trasę Koronowo – Pruszcz-Bagienica przedłużono w kierunku północnym i już po wybuchu pierwszej wojny światowej, 3 listopada 1914 r. otwarto linię kolejową do Tucholi. W ten sposób Koronowo zostało wprzęgnięte w ogólnokrajową sieć kolejową[102].

Od końca XIX w. na terenie dawnych podmiejskich ogrodów między Brdą a starym traktem do Świecia rozwijał się przemysł drzewny. Działały tu m.in. dwa duże tartaki parowe: od 1898 r. tartak Adolfa Moschalla i od 1903 r. tartak Rudolfa Heyna, a od 1901 r. niewielki tartak będący własnością Augustyna Piotrowskiego. Liczne tu place składowe drewna i tarcicy sprawiły, że dzisiejszą ul. Ogrodową jeszcze przed 1914 r. nazwano Holzhofstraße.

Wyraźna poprawa sytuacji ekonomicznej miasteczka po roku 1895 i postępująca za nią dobra koniunktura budowlana znalazły odzwierciedlenie w inwestycjach komunalnych. W 1898 r. oddano do użytku szpital miej- ul. Łokietka i Wąska) powstała elektrownia miejska. W 1903 r. na nadrzecznych łąkach na prawym brzegu Brdy, w pobliżu istniejącej tu niegdyś przeprawy mostowej urządzono miejskie kąpielisko rzeczne. W zamyśle ówczesnych władz był to istotny element aktywizacji miasteczka związany z ożywionym po uruchomieniu kolei wąskotorowej ruchem turystycznym. Koronowo stało się bowiem popularnym celem podmiejskich wycieczek dla mieszkańców dynamicznie rozwijającej się na przełomie wieków Bydgoszczy. Największą inwestycją budowlaną tego czasu był nowy gmach szkoły katolickiej, wzniesiony około lat 1896–1902 w miejsce starej siedziby. Z kolei po likwidacji garnizonu na dawny plac ćwiczeń przeniesiono targowisko bydlęce, zwane później targowiskiem miejskim, obok którego wybudowano w latach 1906–1907 rzeźnię miejską.

Od początku XX wieku aż do pierwszej wojny światowej daje się obserwować w Koronowie niespotykane dotychczas ożywienie budowlane. Najintensywniej rozbudowywała się wtedy wschodnia część miasta. Czynnikiem aktywizującym stało się doprowadzenie kolei normalnotorowej przez kolejny, tym razem przerzucony na północny wschód od miasta most (1907–1909) i wiadukt nad Szosą Kotomierską oraz usytuowanie nowej stacji kolejowej wraz

15. Koronowo. Północno-wschodni narożnik rynku wraz z ratuszem, ok. 1964, fot. J. Siudecki, (pocztówka, Biuro Wydawnicze „Ruch”, obieg 1964)

16. Koronowo. Dworzec kolei wąskotorowej, ok. 1905, (pocztówka, brak nakładcy i miejsca wydania, obieg 1914)

17. Koronowo. Most kolei wąskotorowej nad Brdą, ok. 1905, (pocztówka, Verlag Conrad Junga, Bromberg, obieg 1916)

18. Koronowo. Szkoła katolicka, ok. 1903, (pocztówka, wyd. Franciszek Poklękowski, Crone a.d. Brahe, obieg 1916)

z dworcem na niezabudowanych terenach po południowej stronie dawnego traktu do Świecia. Poprowadzenie nowej linii kolejowej niemal 500 metrów na wschód od stacji kolei wąskotorowej, na ówczesnych peryferiach Koronowa spowodowało, że późniejsza ul. Dworcowa (Bahnhofstraße) stała się najdłuższą ulicą miasta. Dawny trakt do Świecia nabrał tym samym jeszcze większego znaczenia stając się „arterią", przy której koncentrował się rozwój urbanistyczny na początku XX wieku. Do roku 1914 przy ul. Dworcowej pojawił się szereg wolno stojących domów, w tym kilka willi należących do ówczesnej elity finansowej miasta. Tu też usytuowano nowe budynki państwowe. W latach 1907–1909 wzniesiono siedzibę Powiatowego Inspektora Szkolnego. W pobliżu, przy dzisiejszej ul. Dworcowej 36–38, zbudowano w latach 1911–1912 duży kompleks Sądu Obwodowego. Ponadto powstał tu kolejny okazały budynek hotelowy w mieście – „Hotel Dworcowy" (obecnie ul. Dworcowa 53; 1908 r.), a w pobliżu stacji m.in. niewielkie domki pracownicze dla kolejarzy[103].

Przy Szosie Kotomierskiej, na wschód od linii kolei normalnotorowej, jeszcze przed pierwszą wojną światową ulokowano kilka większych zakładów przemysłowych. Najbliżej stacji, w okolicach dzisiejszej ul. Różanej powstała fabryka cegieł wapiennych. Pozostałe zakłady usytuowano na krańcach obszaru administracyjnego miasta. W pobliżu rzeki, u zbiegu Szosy Kotomierskiej z drogą na Olszewko (dziś ul. Nadrzeczną), działał przynajmniej od roku 1912 tartak parowy. Dalej na wschód, przy skrzyżowaniu z obecną al. Jana Pawła II, funkcjonowała fabryka wyrobów cementowych[104].

Przy Szosie Kotomierskiej i dzisiejszej ul. Sportowej powstała w latach 1913–1914 jedna z ciekawszych realizacji urbanistycznych na terenie miasta: niewielkie osiedle podmiejskie, a właściwie kolonia jednorodzinnych domków, rozplanowana w duchu tzw. Heimatstil. Projekt osiedla zrodził się w Koronowie około roku 1911 i łączył ze stosowaną w dużych ośrodkach miejskich praktyką budowania domów, a później szukania dla nich nabywców. Głównym inwestorem, mającym 75% udziałów w obliczonym na zysk przedsięwzięciu był Oskar Bastian, przemysłowiec i przedsiębiorca budowlany, jeden z najzamożniejszych ówczesnych mieszkańców Koronowa[105].

19. Koronowo. Sąd Obwodowy, ok. 1914, (pocztówka, wyd. Franciszek Poklękowski, Crone a.d. Brahe)

KORONOWO W DRUGIEJ RZECZYPOSPOLITEJ (1920–1939) I W CZASIE DRUGIEJ WOJNY ŚWIATOWEJ (1939–1945)

Gdy w styczniu 1920 r. Koronowo na mocy porozumień traktatu wersalskiego weszło w skład państwa polskiego, nie wprowadzono większych zmian w ustroju miasta w porównaniu z okresem pruskim. Najważniejszym organem władz samorządowych była wybierana przez mieszkańców osiemnastoosobowa rada miejska, która wyłaniała pięciu członków magistratu (przemianowanego w 1933 r. na zarząd miejski) – burmistrza, jego zastępcę i trzech ławników[106]. Miasto od roku 1920 znajdowało się w powiecie bydgoskim w województwie poznańskim, a po zmianach administracyjnych, od 1 kwietnia 1938 r. włączone zostało wraz z całym powiatem do województwa pomorskiego[107].

W latach 1920–1939 zaszły jedynie niewielkie zmiany w zabudowie i rozwoju przestrzennym miasta. Wpłynęły na to zarówno czynniki ekonomiczne, jak i demograficzne. Koronowo pozostało miastem o charakterze rolniczym i lokalnym ośrodkiem rzemieślniczo-handlowym[108]. Ponieważ po objęciu tych terenów przez polską administrację nastąpił odpływ znacznej części niemieckiej ludności do Rzeszy, spadła początkowo liczba jego mieszkańców. Wedle danych w 1921 r. Koronowo miało tylko 4680 mieszkańców, lecz w późniejszych latach zaludnienie stopniowo rosło i w przededniu wybuchu drugiej wojny światowej wynosiło 5560 osób[109]. Zmienił się także profil narodowościowy miasta. W 1931 r. Polacy stanowili 94,2%, Niemcy – 5,4%, a Żydzi tylko 0,3% ogółu ludności[110]. Stagnacja ekonomiczna i urbanistyczna Koronowa w okresie międzywojennym wynikała również z nowego podziału administracyjnego, w którym pobliska Bydgoszcz spadła w Drugiej Rzeczypospolitej do roli miasta powiatowego.

W trudnych warunkach gospodarczych władzom miasta udało się poprawić nieco infrastrukturę komunalną: wykupiono od prywatnej firmy elektrownię (1922 r.)[111], zmodernizowano targowisko (1933–1934), urządzono dom dla bezdomnych (1937–1938), przebudowano dom dla ubogich, wzniesiono bekoniarnię, poprawiono stan kilku ulic oraz wybudowano chodnik o długości 330 m do „Grabiny". Nie udało się zrealizować planów budowy sieci wodociągowo-kanalizacyjnej oraz nowego mostu przez Brdę w ciągu ul. Nakielskiej.

Ze względu na walory turystyczno-krajobrazowe i istniejącą sieć połączeń komunikacyjnych z niedaleką Bydgoszczą, większą niż dotychczas rolę w życiu Koronowa odgrywała turystyka. Miasto i okolice, w szczególności jezioro Lipkusz, stały się nie tylko modnym celem podmiejskich wycieczek dla mieszkańców Bydgoszczy, lecz w okresie letnim w pewnym stopniu lokalnym ośrodkiem wypoczynkowym. Władze starały się wykorzystać atuty turystyczno-krajobrazowe miejscowości, przebudowując dawne miejskie kąpielisko na stanicę wodną, a w latach 1930–1932 urządzając boisko sportowe w południowo-wschodniej części ul. Dworcowej (około 1932 r. przemianowanej na ul. Wilsona). Niewielkie rozmiary miało budownictwo mieszkaniowe. W latach 1927–1928 na terenie Koronowa ukończono budowę pięciu nowych budynków mieszkalnych, a w latach 1930–1935 już tylko jednego[112].

Trzeciego września 1939 r. Koronowo zostało zajęte bez walki przez wojska niemieckie, dlatego nie ucierpiała miejska zabudowa, lecz wycofujące się oddziały polskie wysadziły drewniane mosty drogowe nad Brdą oraz most kolejowy. Miasto, włączone wraz z częścią zagarniętych polskich ziem do Trzeciej Rzeszy, weszło w skład Okręgu Rzeszy Gdańsk-Prusy Zachodnie (Reichsgau Danzig-Westpreußen) jako przynależne do powiatu bydgoskiego rejencji bydgoskiej. Zmieniono również nazwę miejscowości, początkowo na Crone an der Brahe, a od 1941 r. na Krone an der Brahe[113].

Lata drugiej wojny światowej przyniosły pewne zmiany w urbanistyce i zabudowie Koronowa, związane przede wszystkim z działalnością okupacyjnych władz niemieckich. Podobnie jak w wielu innych polskich miastach włączonych do Trzeciej Rzeszy, zaplanowano tu szereg inwestycji komunalnych, komunikacyjnych i mieszkaniowych dyktowanych polityką narodowościową i względami gospodarczymi przyszłych Wielkich Niemiec[114]. Większość planów nie wyszła poza fazę projektową. Częściowo zrealizowany plan budowy po północnej stronie ul. Nowotki niewielkiego osiedla jednorodzinnych domków dla przesiedleńców stanowi przykład socjalnego budownictwa mieszkaniowego w Trzeciej Rzeszy typowego dla drugiej połowy lat trzydziestych. Lokalizacja tego przedsięwzięcia na południowo-wschodnich obrzeżach miasta zapoczątkowała rozwój budownictwa mieszkaniowego na tym miejscu w okresie powojennym. Ponadto w początkowym okresie okupacji rozebrano dotychczasową zabudowę Rynku, pozostawiając tylko zbór ewangelicki. Wiązało się to zapewne z planowaną przebudową miasta[115].

WSPÓŁCZESNE MIASTO

Niemiecka okupacja Koronowa skończyła się wraz z wejściem 26 stycznia 1945 r. wojsk radzieckich[116]. Miasto niemal nie ucierpiało podczas walk – zniszczone zostały dwa budynki, a częściowo uszkodzone dwadzieścia trzy, co stanowiło 4% ówczesnej zabudowy. Szkody poniósł jednak kościół ewangelicki na Rynku i w roku 1946 został rozebrany[117].

W warunkach ustrojowych tzw. realnego socjalizmu samorząd miejski został podporządkowany władzom partyjnym i państwowym. Dopiero po zmianach ustrojowych w Polsce w 1989 r. przywrócono ponownie w Koronowie, jak i w całym kraju, samorządność miejską. W pierwszych wolnych wyborach z 27 maja 1990 r. wybrano do koronowskiej Rady Miejskiej dwudziestu ośmiu radnych[118]. Od roku 1945 miasto znowu znalazło się w powiecie bydgoskim w granicach początkowo województwa pomorskiego, przemianowanego w 1950 r. na województwo bydgoskie, a po ostatnich zmianach w podziale administracyjnym kraju należy od 1999 r. do województwa kujawsko-pomorskiego.

Liczba ludności w okresie powojennym zwiększyła się o ponad połowę i obecnie przekracza 11 tysięcy osób (1946 r. – 4724; 2015 r. – 11 384)[119]. Aktywizację Koronowa spowodowała budowa w pobliżu hydroelektrowni (1956–1960), a następnie powstanie na północny wschód od miasta wielkiego jeziora zaporowego – Zalewu Koro-

nowskiego. Podniosło to walory turystyczno-krajobrazowe okolicy i przyczyniło się do usprawnienia drogowych połączeń komunikacyjnych z Bydgoszczą; w latach 1960–1967 dotychczasowe drewniane mosty drogowe przez Brdę w Koronowie w ciągu ulic Bydgoskiej (1960), Tucholskiej (1966) i Nakielskiej (1966–1967) zastąpiono żelbetowymi[120]. Bliskość aglomeracji bydgosko-toruńskiej, dogodne połączenia komunikacyjne i atrakcyjność krajoznawczo-wypoczynkowa sprawiają, że miasto także po transformacjach ustrojowych z roku 1989 jest ważnym ośrodkiem turystyczno-rekreacyjnym. Ponadto w coraz większym stopniu pełni funkcję miasta satelickiego pobliskiej Bydgoszczy.

Nałożyła się na to postępująca stopniowo od lat sześćdziesiątych i siedemdziesiątych ubiegłego wieku industrializacja Koronowa. Rozbudowywane lub nowo lokowane zakłady przemysłowe sytuowano zasadniczo na wschód od linii kolei normalnotorowej, co powodowało rozwój przestrzenny miasta w tym kierunku i wykształcenie zespołu przemysłowo-magazynowego. Tu też urządzono w 1975 r. nowe targowisko miejskie[121].

Rozwój gospodarczy i przyrost ludności przyczynił się do budowy nowych domów i osiedli mieszkaniowych. Na przestrzeni lat 1950–1960 liczba budynków mieszkalnych w Koronowie wzrosła z 524 do 618, a dalsze 33 oddano do użytku w latach 1961–1965[122]. Początkowo intensyfikowano zabudowę na częściowo zurbanizowanych terenach, m.in. przy ul. Ogrodowej i Dworcowej, co zaowocowało później wytyczeniem ul. Kwiatowej. Osiedla mieszkaniowe wznoszono z kolei na prawie niezabudowanych obszarach w południowo-wschodniej części miasta, gdzie jednak możliwości inwestycyjne ograniczała gęsta sieć kolejowa. Dopiero wraz z postępującą od końca lat sześćdziesiątych likwidacją kolei wąskotorowej następowała sukcesywna ich rozbudowa. Powstały osiedla mieszkaniowe o niskiej zabudowie z przewagą jednorodzinnych domów – „Sześćsetlecia", „Tysiąclecia", przy ul. Okrężnej, a także osiedla wielorodzinnych bloków – „S. Brzęczkowskiego" i „W. Witosa". Współczesna zabudowa mieszkaniowa od południowego wschodu otacza staromiejskie centrum. Na wschodzie, gdzie powstało spore osiedle „Różana", zabudowa przekroczyła linię kolei normalnotorowej. Osiedle domów jednorodzinnych leży też w pobliżu niegdysiejszej kolonii przy Szosie Kotomierskiej, przy ulicach Targowej i Sportowej. W ostatnim czasie osiedla domów jednorodzinnych planuje się jeszcze dalej ku wschodowi, co powoduje dalszy rozwój przestrzenny Koronowa w tym kierunku. Tym samym miasto dochodzi niemal do położonych nad Zalewem Koronowskim ośrodków wypoczynkowych i domków letniskowych w niegdyś odległych Tuszynach i Pieczyskach. Tuż nad wodami zalewu, na południowo-wschodnich obrzeżach miasta wzniesiono spore osiedle domków jednorodzinnych „Samociążek".

Współcześnie przemysł zajmuje głównie południowo-wschodnie i wschodnie obszary Koronowa. Na południowo-wschodnich peryferiach, na końcu ul. Przemysłowej założono też w 1981 r. nowy cmentarz komunalny. Wokół dawnej rzeźni oraz starego targowiska miejskiego wykształca się nowe centrum handlowo-usługowe. Do największych inwestycji ostatniego półwiecza należy zaliczyć m.in. założenie sieci wodociągowo-kanalizacyjnej wraz z oczyszczalnią ścieków, budowę Ośrodka Zdrowia przy ul. I. Paderewskiego, remizy strażackiej przy ul. Ogrodowej oraz trzech dużych obiektów oświatowych we wschodnim i południowo-wschodnim rejonie Koronowa, przy ulicach Dworcowej, Pomianowskiego i Ogrodowej. W drugiej połowie XX w. miasto zyskało także nowe obiekty sportowe: niewielką halę sportową „Pilawa" przy al. Wolności i stadion miejski na terenie dawnych Błoń, na niegdysiejszym Przedmieściu[123]. Już na początku XXI w., w latach 2006–2008, na terenach poprzemysłowych związanych niegdyś z koleją wąskotorową zbudowano dużą halę sportowo-widowiskową przy nowo wytyczonej ul. Wąskotorowej[124].

Demograficzny, gospodarczy i urbanistyczny rozwój w drugiej połowie XX i na początku XXI wieku nie wymagał zwiększenia powierzchni Koronowa, które od czasów średniowiecza jest rozległym miastem – jego obszar w roku 2015 obejmował 2815 ha[125].

PRZYPISY

1 D. Bienias, *Zarys rozwoju fizjografii Koronowa i jego okolic*, w: *Dzieje Koronowa*, pod red. nauk. D. Karczewskiego, Koronowo 2009, s. 7–15 i il. 1–2, 5, 7.

2 J. Woźny, *Koronowo i okolice w pradziejach i wczesnym średniowieczu (do poł. XIII wieku)*, w: *Dzieje Koronowa*, pod red. nauk. D. Karczewskiego, Koronowo 2009, s. 29–35.

3 Idem, *Archeologiczne skarby pradziejów Bydgoszczy od paleolitu do początków średniowiecza* (Biblioteczka Bydgoska), Toruń 2003, s. 56; idem, *Fordon w świetle źródeł archeologicznych*, w: *Dzieje Fordonu i okolic*, pr. zb. pod red. Z. Biegańskiego, Bydgoszcz 1997, s. 13.

4 Idem, *Koronowo i okolice w pradziejach i wczesnym średniowieczu* (jak przyp. 2), s. 35–37.

5 Ibidem, s. 28. O grodzisku tym wzmiankują: T. Schemel, *Der Burgberg stary dwór bei Krone an der Brahe*, „Jahrbuch der Historischen Gesellschaft für den Netzedistrikt zu Bromberg", Jg. 8, 1897, s. 33–36, Taf. I; W. Posadzy, *Koronowo*, w: *Studia z historii budowy miast polskich*, „Prace Instytutu Urbanistyki i Architektury", R. 6, 1957, z. 2, s. 15–18; C. Potemski, *Pradzieje*, w: *Koronowo. Zarys dziejów miasta*, pod red. M. Biskupa, Bydgoszcz 1968, s. 17.

6 C. Potemski, *Pradzieje* (jak przyp. 5), s. 19; Z. Zyglewski, *Fordon przedrozbiorowy*, w: *Dzieje Fordonu i okolic*, pr. zb. pod red. Z. Biegańskiego, Bydgoszcz 1997, s. 19–20.

7 R. Kozłowski, *Rozwój uposażenia klasztoru cysterskiego w Byszewie (Koronowie) do końca XIV w.* (Prace Wydziału Nauk Humanistycznych Bydgoskiego Towarzystwa Naukowego, seria C, nr 12), Warszawa–Poznań 1972, s. 14–16; B. Śliwiński, *Pogranicze kujawsko-pomorskie w XII–XIII wieku. Z dziejów Bydgoskiego i Wyszogrodzkiego w latach 1113–1296* (Prace Wydziału Nauk Humanistycznych Bydgoskiego Towarzystwa Naukowego, seria C, nr 32), Warszawa–Poznań 1989, s. 13–22, 83–84, 89–121, 175–185; Z. Zyglewski, *Fordon przedrozbiorowy* (jak przyp. 6), s. 20–21.

8 D. Karczewski, *W cieniu cysterskiego klasztoru. Dzieje Koronowa w średniowieczu*, w: *Dzieje Koronowa*, pod red. nauk. D. Karczewskiego, Koronowo 2009, s. 40–45.

9 S. Skibiński, *Gotycka architektura pocysterskiego kościoła w Koronowie*, „Prace Komisji Sztuki Bydgoskiego Towarzystwa Naukowego", t. 2, Bydgoszcz 1967, s. 11–58; T. Mroczko, A. Włodarek, *Koronowo*, w: *Architektura gotycka w Polsce*, pod red. T. Mroczko i M. Arszyńskiego, cz. 2: *Katalog zabytków*, pod red. A. Włodarka, Warszawa 1995, s. 111–112.

10 W. Posadzy, *Koronowo* (jak przyp. 5), s. 20–22.

11 R. Kozłowski, *Rozwój uposażenia klasztoru cysterskiego w Byszewie* (jak przyp. 7), s. 49–60 i 166–172; D. Karczewski, *W cieniu cysterskiego klasztoru* (jak przyp. 8), s. 43–48.

12 H. Wuttke, *Städtebuch des Landes Posen*, Leipzig 1864, s. 30–31 i 344; Z. Guldon, *W sprawie początków miasta Koronowa*, „Prace Komisji Historii Bydgoskiego Towarzystwa Naukowego", t. 3, Bydgoszcz 1966, s. 5; idem, *Lokacje miast kujawskich i dobrzyńskich w XIII–XVI* w., „Ziemia Kujawska", t. 2, 1968, s. 26 (tab. 1, poz. 23); R. Kozłowski, *Rozwój uposażenia klasztoru cysterskiego w Byszewie* (jak przyp. 7), s. 174 i 210; R. Kabaciński, *Z dziejów miasta w czasach Rzeczypospolitej do roku 1772*, w: *Koronowo. Zarys dziejów miasta*, pod red. M. Biskupa, Bydgoszcz 1968, s. 22–23; D. Karczewski, *W cieniu cysterskiego klasztoru* (jak przyp. 8), s. 43–48.

13 R. Kabaciński, *Z dziejów miasta w czasach Rzeczypospolitej* (jak przyp. 12), s. 23; D. Karczewski, *W cieniu cysterskiego klasztoru* (jak przyp. 8), s. 49.

14 R. Kabaciński, *Z dziejów miasta w czasach Rzeczypospolitej* (jak przyp. 12), s. 23–25; idem, *Uposażenie ziemskie mieszczan koronowskich w XVI wieku*, w: *Cystersi na Kujawach i na Pomorzu*, pod red. D. Karczewskiego i A. M. Wyrwy, „Nasza Przeszłość", t. 96, 2001, s. 170–171 i 182–184; D. Karczewski, *W cieniu cysterskiego klasztoru* (jak przyp. 8), s. 50.

15 R. Kabaciński, *Z dziejów miasta w czasach Rzeczypospolitej* (jak przyp. 12), s. 25; D. Karczewski, *W cieniu cysterskiego klasztoru* (jak przyp. 8), s. 50; J. Dumanowski, *Koronowo w czasach szlacheckiej Rzeczypospolitej*, w: *Dzieje Koronowa*, pod red. nauk. D. Karczewskiego, Koronowo 2009, s. 60–61.

16 S. Jóźwiak, *Klasztor cysterski w Koronowie w okresie konfliktów polsko-krzyżackich w pierwszej połowie XV wieku*, w: *Ecclesia – Cultura – Potestas. Studia z dziejów kultury i społeczeństwa. Księga ofiarowana Siostrze Profesor Urszuli Borkowskiej OSU*, pod red. P. Krasa, A. Januszek, A. Nalewajek, W. Polaka, Kraków 2006, s. 158; D. Karczewski, *W cieniu cysterskiego klasztoru* (jak przyp. 8), s. 51–52; J. Dumanowski, *Koronowo w czasach szlacheckiej Rzeczypospolitej* (jak przyp. 15), s. 62.

17 D. Karczewski, *W cieniu cysterskiego klasztoru* (jak przyp. 8), s. 51.

18 J. Dumanowski, *Koronowo w czasach szlacheckiej Rzeczypospolitej* (jak przyp. 15), s. 65–67.

19 S. Jóźwiak, *Klasztor cysterski w Koronowie w okresie konfliktów polsko-krzyżackich* (jak przyp. 16), s. 157.

20 Ibidem, s. 167–168.

21 D. Karczewski, *Z dziejów wewnętrznych klasztoru cystersów w Byszewie (Koronowie) w okresie przedtrydenckim*, w: *Cystersi na Kujawach i na Pomorzu*, pod red. D. Karczewskiego i A. M. Wyrwy, „Nasza Przeszłość", t. 96, 2001, s. 16–17.

22 S. Jóźwiak, *Klasztor cysterski w Koronowie w okresie konfliktów polsko-krzyżackich* (jak przyp. 16), s. 161, przyp. 20; D. Karczewski, *W cieniu cysterskiego klasztoru* (jak przyp. 8), s. 54.

23 Szerzej zob. *Bitwa pod Koronowem 10 X 1410. Materiały z sesji naukowej zorganizowanej w Bydgoszczy w 550 rocznicę bitwy*, red. nauk. A. Tomczak, Bydgoszcz 1961. Popularne opracowanie: P. Derdej, *Koronowo 1410*, Warszawa 2004; idem, *1410 Koronowo* (Zwycięskie Bitwy Polaków, t. 38), Warszawa 2015.

24 D. Karczewski, *W cieniu cysterskiego klasztoru* (jak przyp. 8), s. 56.

25 R. Kabaciński, *Z dziejów miasta w czasach Rzeczypospolitej* (jak przyp. 12), s. 30–31; D. Karczewski, *W cieniu cysterskiego klasztoru* (jak przyp. 8), s. 56.

26 J. Dumanowski, *Koronowo w czasach szlacheckiej Rzeczypospolitej* (jak przyp. 15), s. 73.

27 Ibidem, s. 73; E. Okoń, *Koronowo – rozwój przestrzenny i przeobrażenia na przestrzeni dziejów*, w: *Dzieje Koronowa*, pod red. nauk. D. Karczewskiego, Koronowo 2009, s. 265; K. Kossarzecki, *Wielkopolska (wraz z województwami łęczyckim i sieradzkim) i Kujawy*, w: M. Nagielski, K. Kossarzecki, Ł. Przybyłek, A. Haratym, *Zniszczenia szwedzkie na terenie Korony w okresie potopu 1655–1660*, Warszawa 2015, s. 146.

28 J. Dumanowski, *Koronowo w czasach szlacheckiej Rzeczypospolitej* (jak przyp. 15), s. 75–76.

29 Ibidem, s. 76–77; E. Okoń, *Koronowo – rozwój przestrzenny i przeobrażenia* (jak przyp. 27), s. 264–267.

30 R. Kabaciński, *Z dziejów miasta w czasach Rzeczypospolitej* (jak przyp. 12), s. 36–37 i 40–41; idem, *Inedita koronowskie z lat 1752–1756*, w: *Bydgoszcz jako ośrodek administracyjny*

na przestrzeni wieków, pod red. Z. Biegańskiego i W. Jastrzębskiego, „Prace Komisji Historii Bydgoskiego Towarzystwa Naukowego", t. 16, Bydgoszcz 1998, s. 269–271.

31 W. Posadzy, *Koronowo* (jak przyp. 5), s. 25–27.

32 D. Karczewski, *W cieniu cysterskiego klasztoru* (jak przyp. 8), s. 58.

33 B. Krasnowolski, *Lokacyjne układy urbanistyczne na obszarze Ziemi Krakowskiej w XIII i XIV wieku. Część I: Miasta Ziemi Krakowskiej – chronologia procesów osadniczych i typologia układów urbanistycznych*, Kraków 2004, s. 195–197; J. Malczewski, *Miasta między Wisłoką a Sanem do początku XVI wieku. Powstanie – zagospodarowanie – układy przestrzenne*, Rzeszów 2006, s. 133–136, 300–301.

34 R. Kabaciński, *Uposażenie ziemskie mieszczan koronowskich* (jak przyp. 14), s. 171–179 i 185–192.

35 Z. Guldon, *Zaludnienie miast kujawskich w XVI i pierwszej połowie XVII wieku*, „Prace Komisji Historii Bydgoskiego Towarzystwa Naukowego", t. 1, Bydgoszcz 1963, s. 66–67.

36 R. Kabaciński, *Uposażenie ziemskie mieszczan koronowskich* (jak przyp. 14), s. 175, tab. 1.

37 J. Dumanowski, *Koronowo w czasach szlacheckiej Rzeczypospolitej* (jak przyp. 15), s. 74.

38 M. Bär, *Westpreussen unter Friedrich dem Grossen*, Bd. 2, Leipzig 1909, s. 711; J.F. Goldbeck, *Volständige Topographie des Königreich Preussen. Zweiter Theil welcher die Topographie von West-Preussen enthält*, 4. Lieferung: *Westpreußen*, Teil I: *(Einleitung)*, Marienwerder 1789, s. 85.

39 Archiwum Diecezjalne w Pelplinie, Wizytacje, sygn. G 55b: Visitatio Ecclesiarum Parochialium intra Decanatum Bidgostiensem […] Valentini Alexandri Czapski Episcopi Vladislaviensis et Pomeraniae Loci Ordinarii […] die mercurii 7ma mensis Aprilis A(nn)o 1745, k. 12v.

40 E. Okoń, *Koronowo – rozwój przestrzenny i przeobrażenia* (jak przyp. 27), s. 261.

41 Ibidem, s. 261–262.

42 Ibidem, s. 263–264.

43 Ibidem, s. 261–262.

44 Ibidem, s. 254–256 i 263–264.

45 J. Dumanowski, *Koronowo w czasach szlacheckiej Rzeczypospolitej* (jak przyp. 15), s. 68 i 81; E. Okoń, *Koronowo – rozwój przestrzenny i przeobrażenia* (jak przyp. 27), s. 258–259.

46 J. F. Goldbeck, *Volständige Topographie des Königreich Preussen* (jak przyp. 38), s. 85.

47 E. Okoń, *Koronowo – rozwój przestrzenny i przeobrażenia* (jak przyp. 27), s. 259–260.

48 Ibidem, s. 263–264.

49 S. Jóźwiak, *Klasztor cysterski w Koronowie w okresie konfliktów polsko-krzyżackich* (jak przyp. 16), s. 167–168; D. Karczewski, *W cieniu cysterskiego klasztoru* (jak przyp. 8), s. 53–56.

50 Z. Guldon, *Zaludnienie miast kujawskich* (jak przyp. 35), s. 67.

51 J. Dumanowski, *Koronowo w czasach szlacheckiej Rzeczypospolitej* (jak przyp. 15), s. 73.

52 Ibidem, s. 74.

53 Z. Guldon, *Zaludnienie miast kujawskich* (jak przyp. 35), s. 67.

54 Z. Guldon, K. Wajda, *Źródła statystyczne do dziejów Pomorza Wschodniego i Kujaw od XVI do początków XX w. Charakterystyka, stan zachowania, wartość naukowa*, Toruń 1970, s. 132; J. Dumanowski, *Koronowo w czasach szlacheckiej Rzeczypospolitej* (jak przyp. 15), s. 75–76.

55 R. Kabaciński, *Z dziejów miasta w czasach Rzeczypospolitej* (jak przyp. 12), s. 36; J. Dumanowski, *Koronowo w czasach szlacheckiej Rzeczypospolitej* (jak przyp. 15), s. 76.

56 J. F. Goldbeck, *Volständige Topographie des Königreich Preussen* (jak przyp. 38), s. 85.

57 J. Dumanowski, *Koronowo w czasach szlacheckiej Rzeczypospolitej* (jak przyp. 15), s. 94–96.

58 R. Kabaciński, *Z dziejów miasta w czasach Rzeczypospolitej* (jak przyp. 12), s. 32–33; J. Dumanowski, *Koronowo w czasach szlacheckiej Rzeczypospolitej* (jak przyp. 15), s. 79–83.

59 D. Karczewski, *W cieniu cysterskiego klasztoru* (jak przyp. 8), s. 50–51 i 57; J. Dumanowski, *Koronowo w czasach szlacheckiej Rzeczypospolitej* (jak przyp. 15), s. 83–84.

60 Z. Guldon, *Zaludnienie miast kujawskich* (jak przyp. 35), s. 66–67.

61 R. Kabaciński, *Uposażenie ziemskie mieszczan koronowskich* (jak przyp. 14), s. 179–181.

62 J. Dumanowski, *Koronowo w czasach szlacheckiej Rzeczypospolitej* (jak przyp. 15), s. 77–78; E. Okoń, *Koronowo – rozwój przestrzenny i przeobrażenia* (jak przyp. 27), s. 268.

63 R. Biskup, *Powstanie, ustrój i organizacja diecezji*, w: *Dzieje diecezji włocławskiej*, t. 1: *Średniowiecze*, pod red. A. Radzimińskiego, Włocławek 2008, s. 20; T. Nowicki, *Ministri ecclesiae. Służba kościelna i witrycy w diecezji włocławskiej w XVIII wieku* (Źródła i Monografie, t. 374), Lublin 2011, s. 49 i przyp. 6; W. Kujawski, *Parafie diecezji włocławskiej. Archidiakonaty: kruszwicki i włocławski*, Włocławek 2014, s. 114–120.

64 D. Karczewski, *W cieniu cysterskiego klasztoru* (jak przyp. 8), s. 58.

65 J. Dumanowski, *Koronowo w czasach szlacheckiej Rzeczypospolitej* (jak przyp. 15), s. 94; E. Okoń, *Koronowo – rozwój przestrzenny i przeobrażenia* (jak przyp. 27), s. 259–260.

66 A. Groth, *Małe miasta pomorskie w latach 1772–1806*, Słupsk 2009, s. 12–16; C. Baszyński, *Pod zaborem pruskim (1772–1920)*, w: *Koronowo. Zarys dziejów miasta*, pod red. M. Biskupa, Bydgoszcz 1968, s. 46.

67 M. Romaniuk, *Koronowo w latach 1772–1920*, w: *Dzieje Koronowa*, pod red. nauk. D. Karczewskiego, Koronowo 2009, s. 104–106.

68 J. F. Goldbeck, *Volständige Topographie des Königreich Preussen* (jak przyp. 38), s. 85.

69 E. Okoń, *Koronowo – rozwój przestrzenny i przeobrażenia* (jak przyp. 27), s. 267–268.

70 M. Bär, *Westpreussen unter Friedrich dem Grossen* (jak przyp. 38), s. 711.

71 F. Mincer, *Dzieje Bydgoszczy do roku 1806*, Zielona Góra 1992, s. 387–388.

72 M. Bär, *Westpreussen unter Friedrich dem Grossen* (jak przyp. 38), s. 632.

73 E. Okoń, *Koronowo – rozwój przestrzenny i przeobrażenia* (jak przyp. 27), s. 268–269; *Statystyka departamentu bydgoskiego ułożona w miesiącu kwietniu 1812 roku*, wyd. M. Kallas, J. Wojciak, Warszawa–Poznań 1972, s. 70.

74 E. Okoń, *Koronowo – rozwój przestrzenny i przeobrażenia* (jak przyp. 27), s. 269.

75 *Statystyka departamentu bydgoskiego* (jak przyp. 73), s. 70–72.

76 *Raport wojskowo-statystyczny departamentu bydgoskiego z 1813 r.*, wyd. M. Kallas, J. Wojciak, w: *Dokumenty do dziejów Kujaw i ziemi dobrzyńskiej XIV–XIX w.*, wyd. Z. Guldon, R. Kabaciński, M. Kallas, J. Wojciak, Warszawa–Poznań 1974, s. 83.

77 E. Okoń, *Koronowo – rozwój przestrzenny i przeobrażenia* (jak przyp. 27), s. 270–271.

78 *Uebersicht der Bestandtheile und Verzeichniss aller Ortschaften des Bromberger Regierungsbezirks*, Bromberg 1818, s. 22.

79 E. Okoń, *Zabudowa klasztoru cysterskiego w Koronowie w XVIII stuleciu*, w: *Conservatio est aeterna creatio. Księga*

dedykowana prof. Janowi Tajchmanowi, pod red. J. Krawczyka, Toruń 1999, s. 251–255.
80 Idem, *Koronowo – rozwój przestrzenny i przeobrażenia* (jak przyp. 27), s. 272.
81 Ibidem, s. 272–273.
82 Ibidem, s. 273–275.
83 *Verzeichniss aller Ortschaften des Bromberger Regierungs--Bezirks, mit einer geographisch-statistischen Uebersicht*, Bromberg 1833, s. 14.
84 *Verzeichniss sämmtlicher Ortschaften des Regierungs-Bezirks Bromberg. Mit Angabe des Kreises, des Gerichts-, Polizei- und Gemeindebezirks, der Grundherrschaft, des Pächters, des specificirten Areals, der Häuser, der Einwohnerzahl, des Pfarrsprengels, Schulkreises, der Speditions-Postanstalt u.s.w. Nebst Beilagen historischen und statistischen Inhalts etc. vom Regierungsrath Hoffmann*, Bromberg 1860, s. 6.
85 *Die Gemeinden und Gutsbezirke der Provinz Posen und ihre Bevölkerung. Nach den Urmaterialien der allgemeiner Volkszählung vom 1. December 1871*, bearb. und zusam. Königlichen Statistischen Bureau, Bd. 2, H. 4: *Die Provinz Posen*, Berlin 1874, s. 166–167; *Gemeindelexikon für das Königreich Preußen. Auf Grund der Materialen der Volkszählung vom 1. Dezember 1885 und anderer amtlicher Quellen*, H. 5: *Provinz Posen*, bearb. vom Königlichen Statistischen Bureau, Berlin 1888, s. 201.
86 *Gemeindelexikon für das Königreich Preußen. Auf Grund der Materialen der Volkszählung vom 1. Dezember 1885* (jak przyp. 85), s. 200.
87 *Verzeichniss aller Ortschaften* (jak przyp. 83), s. 4.
88 S. Plater, *Opisanie historyczno-statystyczne Wielkiego Księstwa Poznańskiego*, wyd. J. N. Bobrowicza, Lipsk 1846, s. 422.
89 *Die Gemeinden und Gutsbezirke* (jak przyp. 85), s. 166–167.
90 E. Okoń, *Koronowo – rozwój przestrzenny i przeobrażenia* (jak przyp. 27), s. 279–280.
91 Ibidem, s. 280–281; *Katalog kultury żydowskiej w województwie kujawsko-pomorskim*, pod red. H. Czachowskiego i J. Słomskiej-Nowak, Toruń 2011, s. 48–54.
92 E. Okoń, *Koronowo – rozwój przestrzenny i przeobrażenia* (jak przyp. 27), s. 281–282.
93 *Verzeichniss aller Ortschaften* (jak przyp. 83), s. 4; *Verzeichniss sämmtlicher Ortschaften* (jak przyp. 84), s. 1.
94 E. Okoń, *Koronowo – rozwój przestrzenny i przeobrażenia* (jak przyp. 27), s. 282–284.
95 Ibidem, s. 271 i 284–285.
96 I.E. Tłoczek, *Miasteczka rolnicze w Wielkopolsce*, Warszawa 1955, s. 79–80.
97 E. Okoń, *Koronowo – rozwój przestrzenny i przeobrażenia* (jak przyp. 27), s. 285–286.
98 Ibidem, s. 286–288.
99 H. Wuttke, *Städtebuch des Landes Posen* (jak przyp. 12), s. 346.
100 E. Okoń, *Koronowo – rozwój przestrzenny i przeobrażenia* (jak przyp. 27), s. 288.
101 Ibidem, s. 289–290.
102 Ibidem, s. 288–289.
103 Ibidem, s. 294.
104 Ibidem, s. 294–295.
105 Ibidem, s. 295.
106 Z. Biegański, *Koronowo w latach Drugiej Rzeczypospolitej (1920–1939)*, w: *Dzieje Koronowa*, pod red. nauk. D. Karczewskiego, Koronowo 2009, s. 136–137.
107 Ibidem, s. 133.
108 W. Jastrzębski, *W międzywojennym dwudziestoleciu (1920––1939)*, w: *Koronowo. Zarys dziejów miasta*, pod red. M. Biskupa, Bydgoszcz 1968, s. 59–63; Z. Biegański, *Koronowo w latach Drugiej Rzeczypospolitej* (jak przyp. 106), s. 133–134 i 154–159.
109 H. Grossman, *Struktura społeczna i gospodarcza Księstwa Warszawskiego na podstawie spisów ludności 1808 i 1810 r.*, „Kwartalnik Statystyczny", t. 2, 1925, z. 1, s. 97, tab. 39; W. Jastrzębski, *W międzywojennym dwudziestoleciu* (jak przyp. 108), s. 53, tab. 1.
110 Z. Biegański, *Koronowo w latach Drugiej Rzeczypospolitej* (jak przyp. 106), s. 134–135 i 165.
111 Ibidem, s. 144.
112 E. Okoń, *Koronowo – rozwój przestrzenny i przeobrażenia* (jak przyp. 27), s. 297–299.
113 W. Jastrzębski, *Lata wojny i okupacji (1939–1945)*, w: *Koronowo. Zarys dziejów miasta*, pod red. M. Biskupa, Bydgoszcz 1968, s. 69–70; idem, *Koronowo w czasie II wojny światowej (1939–1945)*, w: *Dzieje Koronowa*, pod red. nauk. D. Karczewskiego, Koronowo 2009, s. 179.
114 A. Perlińska, *Problematyka rozwoju Bydgoszczy i powiatu bydgoskiego w planach okupacyjnych władz niemieckich*, w: *Bydgoszcz – 650 lat praw miejskich*, pod red. M. Grzegorza i Z. Biegańskiego, Bydgoszcz 1996, s. 266.
115 E. Okoń, *Koronowo – rozwój przestrzenny i przeobrażenia* (jak przyp. 27), s. 299–300.
116 Z. Kuras, *W latach Polski Ludowej (1945–1965)*, w: *Koronowo. Zarys dziejów miasta*, pod red. M. Biskupa, Bydgoszcz 1968, s. 75–76; W. Jastrzębski, *Koronowo w czasie II wojny światowej* (jak przyp. 113), s. 188.
117 T. Kawski, *Koronowo w latach 1945–1989*, w: *Dzieje Koronowa*, pod red. nauk. D. Karczewskiego, Koronowo 2009, s. 206, przyp. 110 i s. 211.
118 G. Myk, *Kalendarium ważniejszych wydarzeń w Koronowie z lat 1989–2008*, w: *Dzieje Koronowa*, pod red. nauk. D. Karczewskiego, Koronowo 2009, s. 318.
119 Z. Kuras, *W latach Polski Ludowej* (jak przyp. 116), s. 86, tab. 1; *Powierzchnia i ludność w przekroju terytorialnym w 2015 r.*, Warszawa 2015, s. 66 i 168.
120 T. Kawski, *Koronowo w latach 1945–1989* (jak przyp. 117), s. 197 i 211–210; *Monografia mostów województwa kujawsko-pomorskiego – Brda i Kanał Bydgoski* (Mosty z biegiem rzek, pod red. K. Dudka, t. 2), Bydgoszcz–Grudziądz 2012, s. 177–184.
121 T. Kawski, *Koronowo w latach 1945–1989* (jak przyp. 117), s. 197–203 i 211; E. Okoń, *Koronowo – rozwój przestrzenny i przeobrażenia* (jak przyp. 27), s. 301.
122 *Statystyka miast i osiedli 1945–1965* (Statystyka Regionalna, z. 6), Warszawa 1967, s. 408–409 i 676.
123 E. Okoń, *Koronowo – rozwój przestrzenny i przeobrażenia* (jak przyp. 27), s. 301–302; T. Kawski, *Koronowo w latach 1945–1989* (jak przyp. 117), s. 205–206 i 210.
124 G. Myk, *Kalendarium ważniejszych wydarzeń* (jak przyp. 118), s. 327 i 329.
125 *Powierzchnia i ludność w przekroju terytorialnym w 2015 r.* (jak przyp. 119), s. 66 i 168.

KORONOWO

HISTORY AND THE SPATIAL DEVELOPMENT OF THE TOWN

The town of Koronowo is situated in the Brda Valley, bordering the Krajeńskie Lake District from the west and the Świecie Plateau from the east. Whereas moraine hills and lakes prevailing the Krajeńskie Lake District, the main element of the relief in the Brda Valley are the fluvial terraces. The medieval town was established at the bend of the Brda river in the area of widening terraces mounting smoothly to the east, surrounded from the north, west and south with steep hills of 20–45 meters of height. The main hydrological element of Koronowo is the Brda river, partly piped within the area of the town; its width does not exceed 40 meters within the boundaries of the town. Around the town there are fields of poor and average soil fertility, mainly brown earth and podzols[1].

The oldest traces of settlement in the vicinities of the town come from the Middle and Later Stone Age – the Mesolithic (8000–4500 B.C.) and the Neolithic (4500–1800 B.C.). However, it did not develop intensively until the period of the Lusatian culture (1300–400 B.C.). In the Early Iron Age, the territories were populated by people of the Pomeranian culture (600–400 B.C), who left behind the characteristic cist graves discovered near Gościeradz. In the 2nd century A.D., the territory near Koronowo was inhabited by people from the Wielbark culture [German: Willenberg Kultur], who were influenced by the Goths. The sources prove that in the first centuries A.D., the inhabitants of the area had some contact with the Roman Empire. It is probable that the Brda river constituted the local branch of the Amber Road leading up to the Baltic Sea[2]. The settlement crisis in the area, which took place in a period of human migration, was not interrupted until the appearance of the Slavs in the 6th century A.D[3].

In the Early Middle Ages – in the second half of the 7th and 8th centuries A.D. – a relatively well developed settlement complex functioned in the area of Stary Dwór [German: Althof]. It consisted of a defensive settlement on the so-called Mountain of Łokietek and an open hamlet situated west of the defensive settlemen[4]. However, the most recent archeological works have not proved the existence of another defensive settlement – the so called Mountain of St. John located on the territory of Stary Dwór[5].

THE MIDDLE AGES AND THE EARLY MODERN PERIOD

In the last quarter of the 10th century the territory of the future town of Koronowo was conquered along with Pomerelia by Duke Mieszko I and incorporated into the Piast monarchy. In the years 1034–1038 the Pomeranian tribes were free of the Piast rule and it was not until the years 1109–1119 that Prince Boleslaus III Wrymouth conquered them again and in 1113 took over the stronghold of Wyszogród situated on the Vistula river (now in Fordon – the district of Bydgoszcz)[6]. The Wyszogród castellany situated on the border of Greater Poland, Kuyavia and Pomerania was the target of competition among the duchies of Greater Poland, Masovia, Kuyavia and Pomerelia. It was not until 1288 that the Gdańsk duke Mestwin II passed the castellany over to the duke of Greater Poland Premyslas II, who incorporated it into the Kingdom of Poland – renewed in 1295. After his death in 1296, Prince Ladislaus the Elbow-high, then the ruler of Pomerelia, incorporated the Wyszogród castellany into Kuyavia[7].

The history of Koronowo is inextricably connected with the Cistercian monastery. In 1250 the Cistercian monastery was founded in Byszewo in the Krajeńskie Lake District by the Kuyavian treasurer Mikołaj with the financial support of the duke of Kuyavia and Łęczyca Kazimierz Konradowic. The first monks probably did not arrive there until 1256. At the end of the 13th century the Cistercians of Byszewo became interested in the territories where the future town of Koronowo was to be established. The village of Smeyche (Śmiewce) was located on the territory; monks purchased it in 1288 from the Kuyavian bishop Wisław and relocated their monastery there a year later. The new site of the monastery was referred to as Nowe Byszewo [New Byszewo] or Byszewo; it was later given the name of Koronowo. Sometimes the monks used a more poetic name: Feliz Vallis – the Happy Valley or Clara Vallis – the Clear Valley. The original site of the convent used to be referred to as Stare Byszewo [Old Byszewo][8].

The Cistercians started to build the monastery on the Brda river, south of the future town, but the construction works lasted until the mid-14th century. It was there that the buildings of the monastery and the monumental Gothic brick temple were erected. A magnificent three-aisle basilica with a transept and a row of chapels along the northern aisle was constructed. It constitutes a landmark in the panorama of the town[9].

The second element of the settlement topography of Koronowo of the pre-foundation period was the village of Smeysche, supposedly situated on the left bank of the Brda river near the monastery[10]. The Brda river and the local communication-trade routes determined the attractiveness of the site where Koronowo was to be established.

From the very beginning, the monks of Byszewo tried to obtain permission to establish a town. As early as 23 June 1286 they were granted the privilege to locate on the Środa Śląska law (German: Neumarkt-Magdeburger Recht) by the Duke of Inowrocław - Ziemomysł. Several years later – in 1297 – they received permission to exchange the Środa Śląska law (Neumarkt-Magdeburger Recht) for Magdeburg law. Yet, the foundation did not take place. Monks continued to make efforts to build a town on the territory of the monastery. From the end of the 13th century to 1315 they strove to reorganize their land estates through their extension and the purchase of adjacent manors, creating dense complexes in the Bydgoszcz and Wyszogród castellanies. It is estimated that around the year 1370 the Cistercians owned forty-seven villages and two hamlets[11].

The momentous event for the creation of the town of Koronowo was the privilege of King Casimir the Great issued in Kruszwica [German: Kruschwitz] on 18 December 1368, on the strength of which the abbot of the monastery Jan III received the permission to found a town on Magdeburg law in the territory of the village of Smeysche[12]. The town was to be named as the monastery – Byszewo; the name of Koronowo came into common usage in the first half of the 15th century. On the strength of this privilege, the Vogt [the mayor] of the town and burghers were exempt from the justice exercised by royal officials. It was the Vogt who exerted secular justice in all cases; he was subject to the abbot or the monastery Vogt appointed by the abbot. The king exempted burghers from any taxation, services and work resulting from Polish law; he also allowed fairs to be held every Thursday of the week and permitted the construction of a bridge over the Brda river[13].

The privilege of 11 November 1370 regulated a number of problems connected with the functioning of the newly founded town. The charter granted the town 27 hides of land on the right bank of the Brda river near the village of Nowy Dwór, and exempted burghers from paying rent for the fields under cultivation for a period of 12 years. After the exemption period the burghers were to pay the monastery a rent of 18 skojecs for one hide of land on the day of St. Martin (11 November). The rent for the municipal plot amounted to 3 grosches. Moreover, as much as two-thirds of the estimated revenue from clothiers', butchers', bakers', and shoemakers' stalls was to be paid to the monastery. The lands granted to the town stretched from the Brda river to the north up to the meadows called Warthacze – up to Lake Lipkusz, in the east they reached the Tuszyny marshes, in the south the border passed near Osiek – the lost village north of Samociążek, where it veered to the west to reach the river near the monastery. In this territory the burghers were allowed to use the meadows and hew wood for their private use[14].

The abbot also confirmed that the town would fall under Magdeburg law, which defined the legal-political rules and the organisation of the town's authorities. The owner of the town and the superior of the town's authorities was the local Cistercian monastery. If the burghers had legal doubts, they could obtain a legal guidance from the town council in Bydgoszcz which, over time, was regarded as pernicious for the inhabitants of Koronowo and was lifted in 1563 by the abbot Adam Mirkowski. The burghers had the right of appeal from the sentence issued by the municipal court to the abbot's court, which was the court of the highest instance[15]. The head of the town was the Vogt (mayor), at the end of the 14th century referred to as the town Vogt, who was appointed by the superior of the local convent. In the 17th and 18th centuries this representative of the territorial authority was called a burgrave[16]. The most important body of the local authorities was the town council. The mayor as the head of the board of councilmen first appears in the sources of 1399[17]. The second body of the local authorities was a judicial bench, mentioned in the privilege of 1370. Burghers had the right to elect a mayor, councilmen and members of the judicial bench, but their proposals had to be approved by the abbot. He was presented two candidates from the council and two candidates from the judicial bench; from among them he elected the mayor and the Vogt. In the 16th–17th centuries the town council consisted of 4–5 councilmen and the mayor, while the judicial bench included 7 members and the Vogt. The term of office for the members of the local authorities lasted one year. Representatives of the guilds participated in making decisions concerning all the inhabitants. Koronowo was a small town with underdeveloped local authorities; thus, the number of officials employed and remunerated by the authorities was insignificant. The positions in the town were held by the town's executioner, the town's notary or the secretary of the town council and the judicial bench. In practice, the town's notary was also a councilmen or a member of the judicial bench. An important role was played by administrators of the property of the parish church. In Koronowo, two such administrators were normally elected from among wealthy and respectable burghers, who frequently also held other offices in the town[18]. Administratively, from the time of the foundation privilege until the first partition of Poland

in 1772 Koronowo belonged to the district of Bydgoszcz in the Inowrocław province.

The newly established town, situated on the northern end of Kuyavia, was originally a frontier town, which affected adversely its development. After Pomerelia had been captured by the Teutonic Order and incorporated into the Monastic State in Prussia, Koronowo ended up being situated in the vicinity of the border between the Polish Kingdom and the Monastic State. The castle of the Teutonic procurator in Jasiniec (now Nowy Jasiniec) was located only 10 kilometers north-east of Koronowo[19]. During the wars taking place on the borderlands of Kuyavia and Pomerelia between Poland and the Monastic State of the Teutonic Order in Prussia in the years 1409–1435, Koronowo was destroyed several times by the Teutonic army (at least four times the town was completely burnt), and its population was murdered[20]. The Cistercian monastery did not manage to avoid destruction during those rocky times; it was not until the year 1440 that monks returned to live in the monastery[21]. The losses of the town from the period of the war with the Teutonic Order in the years 1409–1411 were estimated at 10,000 marks[22]. During the same conflict, on 10 October 1410 near Koronowo, northwest of the village Wilcze – a battle took place, in which the Polish army defeated the Teutonic knights[23]. It was the political changes connected with the incorporation of Pomerelia and Chełmno Land to the Polish Crown after the Thirteen Years' War (1454–1466) that brought about peace and stability, which facilitated the reconstruction of Koronowo. It was then that Koronowo lost its status as a frontier town.

After the end of the Thirteen Years' War, the town must have been in a difficult position if on 21 October 1467 the abbot Thomas reduced the annual rent for one hide of the cultivated land from 18 to 11 skojecs and exempted burghers from paying taxes on cultivated hides and municipal plots for 6 years[24]. Additionally, the privileges of 20 May 1476 and 25 November 1484 granted by Casimir IV Jagiellon favoured the reconstruction of the town. The king allowed burghers to organise two fairs a year: on 17 March and 21 October[25].

After 1466 there followed over 150 years of peace and successful development of Kuyavia, which was interrupted by the wars with Sweden in the 17th century. Koronowo was affected during the invasion of the Swedes on Royal Prussia in the years 1626–1629[26]. The war of 1655–1660 caused much more serious damage. The army of the Swedish king Charles X Gustaw occupied Koronowo from the summer of 1655 until the spring of 1656, which resulted in endless contributions, rapes and robberies. Several monks were killed at that time. On 6 September 1656 the Swedish army of the field marshal Robert Douglas looted and set fire to the monastery, the conventual church along with the mills and brewery belonging to the Cistercians. The monastery was again plundered and robbed by the Swedes on 7 January 1657. Supposedly, the whole town suffered great losses at that time[27]. The peace treaty of Oliwa concluded in 1660 terminated the war, but its consequences halted the development of the town. The buildings were destroyed and the population decreased considerably. The Northern War (1700–1721) and the accompanying plague brought about even more tragic consequences. From 1703 Koronowo was forced to quarter soldiers and pay contributions to the Saxon, Russian, and Polish soldiers, who plundered and raped. The Polish military units devastated the town severely in 1713 – for a few years the town remained unpopulated[28]. However, in 1717 the slow process of reconstructing the town commenced. This accelerated during the 1740s and 1750s[29]. King Augusts III of Poland granted a privilege to Koronowo in 31 August 1750, which introduced another two fairs in Koronowo: on 25 January and 29 June. This privilege along with the internal legal regulations like the one issued by the abbot Antoni Jan Chrząstowski on 3 March 1756 facilitated the reconstruction of the ruined town[30].

The new town was to be built on the left bank of the Brda river north of the monastery; the topographic conditions of the area facilitated its development. The area was quite flat – slightly sloping westwards, surrounded on three sides by the meander of the river and from the east the edge of the valley formed a natural barrier. The spatial design of new towns was considerably limited. That is why Koronowo was reduced to a rectangular market square in the center and eight adjacent blocks, which constituted a regular, orthogonal town layout. In the middle there was a market square of 90 x 70 meters and from each corner two perpendicular streets ran. Supposedly, the municipal space was divided into about 60 plots, each of 6.5–7 meters of width and a depth of about 40 m[31]. In the subsequent years a town hall was erected in the market square; the first source records about the town hall come from the 17th century. Probably, during the foundation period behind the eastern block a separate square was devoted to the construction of a parish church. The church preserved until the present times comes from the early modern period, but the first records about the local parish church date back to 1383[32]. The church would often be located behind the market block when a town was founded in the close vicinity of an older settlement whose spatial development was included in the plan of the new town[33]. Perhaps a similar situation occurred in Koronowo, which was founded next to the village Smeysche on the territories belonging to the village. Probably, Koronowo in the Middle Ages occupied a square-like area with dimensions of 275 x 250 meters and took up 6.8 hectares.

Essential changes in the spatial layout of Koronowo took place in the second half of the 16th century. In 1563 the abbot Adam Mirkowski incorporated the settlement of Nowe Waliszewsko (also referred to as Waliszewko or Waliszewo) and gave its inhabitants the same rights as

the burghers of Koronowo enjoyed. Originally, it was an ancillary settlement situated next to the monastery and the crossing over the Brda river from the side of Stary Dwór. Along with the incorporation of the settlement, the abbot granted the town 24 hides of land near Nowy Dwór. Most of the land belonged to the town for only a short time, for after the regulation issued by Mirkowski's successor – the abbot Wawrzyniec Żaliński – in 1597 only four hides of the land near the so-called Salnica remained in the hands of Koronowo's burghers. In return for the remaining lands, they received twenty hides of the village of Samociążek, situated south-east of Koronowo, which remained uninhabited at that time. After the regulations were introduced, the burghers of Koronowo used in total 51 hides of land[34].

As a result of the extension of the town's area and its division in the early modern period, the number of plots increased. The oldest explorative data about their number come from the second half of the 16th century. In the inventory of the monastery's estates of 1564 there appeared 147 burghers who owned farms and municipal plots[35]. The register of the fields cultivated by Koronowo's burghers made in 1597 mentions 144 burghers, thirty-seven of whom resided in the market square [Rynek], and 107 on the street, which might indicate the number of houses and plots[36]. In subsequent years, as a result of fires and war damage, the number of houses decreased. In 1659 there were only 60 houses in Koronowo; in 1673 there were also only sixty houses, fifteen of which were situated on the market square while forty-five were on the streets[37]. During the Northern War (1700–1721) the town virtually stopped existing. In the subsequent decades, the town was reconstructed and in 1774 there were 130 houses in Koronowo, while in 1789 this number increased to 137[38].

The main square of the town was the market [Rynek] along with the town hall, next to which there were trade facilities such as stalls, butchers' benches and "boxes". In the market square there was also a public well, which in 1636 was described as "new", and in the years 1680–1699 it was referred to as the "stone well". Moreover, in the early modern period in Koronowo a market place was established for the cattle trade; it was situated near the Brda river, on the south-east outskirts of the town (the present-day plac Krzyżowy). Behind the eastern block there was a big plot occupied by the brick Gothic-Renaissance parish church of St. Andrew erected in 1608, which stills stands today[39]. The church was not large but consisted of three aisles, which differentiated it from rural parish churches. This is the evidence of the ambitions and financial capability of Koronowo's burghers. The church was perfectly built in the town's space. The western tower of the church closed the perspective in the Renaissance manner with a small street running eastwards from the market square. Around the church there was a cemetery, the parish priests' house, a parish school along with the squares and gardens belonging to it[40].

1. Koronowo. The view on the former Cistercian monastery from the southern west, in the corner – panorama on the mills at Brda from the southern east, c. 1899, (postcard, Verlag A. Loeper, Crone a.d. Brahe, in circulation from 1900)

The most important streets of the town were Chwaliszewska Street (now: Kościuszki Street) leading towards the nearby monastery and Kościelna Street (now: Sienkiewicza Street) leading towards "Targowisko". Koziekącka Street,

which from the mid-17th century was also-called Zduńska Street (now: Sobieskiego) also played a major role. It led to the crossing over the river located in the north. The bridge was referred to as the "New Bridge" at the end of the 16th century. It was an incredibly important bridge in economic terms since it provided communication with burghers' crop fields and gardens on the other bank of the river. Other important streets include Świecka Street running from the market square down to the parish church (now H. Sawickiej Street) leading to the road to Świecie. Another significant street was Podgórska Street (now: Garncarska Street), Szyperska Street (now: Łokietka Street), Łazienna Street – probably connected with the baths recorded in the abbot's privilege of 1370 and Browarna Street[41].

On the market square and the main streets mainly residential dwellings were built. In the rear of the plots there were outbuildings and gardens. In the back-ends of the plots there were some nameless streets or streets which served as economic background areas, an example of which is now Podwórzowa Street. Larger buildings divided small narrow streets called "miedzuch" (like Ślusarska Street) for fire-prevention purposes. Like in other small towns, dense housing dominated in the market square and the streets next to it, while in the outskirts it was more looser. In the northern part of the town, near the river, instead of houses there were orchards and gardens. By the end of the 18th century the majority of Koronowo's houses were built of wood, partly in the frame-construction. The most magnificent houses referred to as burghers' houses [Polish "kamieniczka"] were only built in a few prestigious plots next to the market square. The term was normally used to refer to brick houses[42].

In the 16th century the areas around the town began to be inhabited. The few inhabitants of the suburbs, who were first recorded by the sources in 1597, were called "za sadzawką" [English: behind the pond], "za kościołem" [English: behind the church], "u Pieców Zduńskich" [English: at the potters' kilns], "za szkołą [parafialną]" [English: behind the parish school], "za mostem" [English: over the bridge] – on the western bank of the Brda river. These were the areas situated mainly in the eastern part of the town. The modest, scattered housing did not resemble urbanised suburbs. Near the parish church there was a pond referred to as the "parish pond" [Polish: sadzawka plebańska] which, from the end of the 16th century, belonged to the local monastery. Another pond in the town was called the "town's pond" [Polish: sadzawka miejska]. For the purposes of fire prevention, kilns were also located out of the way near the northern bridge and Koziekącka Street. Basically, the spatial landscape of the eastern outskirts of Koronowo was determined by rural areas and barns – from the 17th century grouped at the exit roads from the town – in what is now Ogrodowa Street and Dworcowa Street. Probably Paderewskiego Street also used to be rural in character. The territory was taken up by suburban garden plots belonging to burghers and the communal lands or lands belonging to the church[43].

The changes in the early modern period also affected the areas in the western bank of the Brda river and the Cistercian monastery located south of the town. The visible evidence of the gradual reconstruction of the monastery was the consecration of the conventual church in 1523. However, construction works continued in the church until the end of the 16th century. They resulted mainly from earlier destruction or interrupted works commenced in the Middle Ages. It was not until 1594 that the conventual chronicle recorded the termination of the works on the last parts of the church. Scarce source records connected with the inspection of the abbey in 1580 indicate that the monastery's buildings were still partly wooden. Supposedly, the main element of the presumably two-wing claustrum was the eastern wing, like in most other Cistercian monasteries. After the abbey had been burnt down in 1656, its reconstruction lasted until 1698. The architecture of the conventual church was altered in the Baroque style by adding a row of chapels on the southern side of the main body of the building. In 1752, at the crossing of the transept with the main aisle, a spire let of the flèche type was constructed and became a characteristic element of the town's architecture. In the times of the abbot Mikołaj Stefan Chrząstowski (1741–1754), the abbot's residence was erected south of the church. In the times of his successor – the abbot Antoni Jan Chrząstowski (1754–1794) – a magnificent late-baroque monastery building was constructed. The four-winged two-storey building, built in the third decade of the 18th century and designed around the internal patio, which was adjacent to the transept and the church's presbytery, introduced a new spatial element into the architecture of Koronowo. Near the monastery there were also mills and breweries. Some of them were situated within the town's borders as in 1596 the convent received a redecorated brick brewery situated at the river from the abbot Wawrzyniec Żaliński. It was one of the most magnificent buildings in the town – at the end of the 16th century it was referred to as "brick". It is possible that the former brewery of the monastery is the building at 10 Krzyżowa Street. Next to it there were probably other buildings belonging to the Cistercians. In the past, in this place there was a bridge connecting the eastern bank of the river with the monastery. The bridge is known from the 18th century records, but it was probably built much earlier; it disappeared from the town's panorama in the 19th century[44].

The settlement of Nowe Waliszewko – the economic background area of the Cistercian monastery — developed greatly after it had been incorporated into the town in 1563. Waliszewska Street, recorded in the sources in 1564, which from 1597 was named Chwaliszewska Street is associated with Nowe Waliszewko. The street, which now is referred to as Kościuszki Street, led from the market square to the south towards the settlement located on the western bank

of the Brda river. Before the mid-17th century there were recorded here houses belonging to Koronowo's burghers, e.g. in Klasztorna Street – running from the bridge recorded in the sources as the "monastery bridge" along Bydgoska Street towards the monastery and Szpitalna Street at the Brda river[45]. With time, at least part of the area adjacent to the monastery used to be called "Przedmieście" [English: the suburbs], where in 1789 twenty-four houses were recorded. Moreover, next to the bridge in Przedmieście there was an inn belonging to the monastery[46].

2. Koronowo. The catholic school and the former parish church of St. Andrew, the view from the southern east, c. 1905 (postcard, Photographie und Verlag Conrad Junga, Bromberg)

On the western bank of the Brda river, on the way towards Nakło, near the crossing over the river there was a hospital – founded by the abbot Adam Mirkowski (1549–1567). It was a shelter for the poor dedicated to the Holy Trinity. The buildings of the hospital along with a small church of the Holy Trinity and a brewery (sometimes in the sources referred to as an inn) were situated at the junction of Nakielska Street and Kasprzaka Street, which in the years 1920–1939 bore the name of Szpitalna Street. The buildings were dismantled in the 19th centuries. Nevertheless, after the erection of the hospital the nearby bridge was referred to as the "hospital bridge"; this name was used until the beginning of the 20th century[47].

A separate district of agricultural character was set up along the road to Więzowno and Nowy Dwór in the territory of the so-called Salnica granted to Koronowo in 1563.

Owing to the agricultural character of the town and a large quantity of agricultural fields, another institution played a major role – a house for dead and ownerless animals. In the 17th and 18th centuries it was situated in the furthest outskirts of Koronowo, beyond the edge of the hill north-west of the town, near the road to Różanna. This "purification plant" of the town, the task of which was to protect the sanitary conditions of Koronowo and the adjacent areas, was moved to the south-east outskirts of the town in the second quarter of the 19th century[48].

Presumably after the destruction of the Middle Ages, the urban layout of the town had stabilised by the beginning of the 17th century and its framework survived for another two centuries despite wars and losses.

It is hard to define the number of inhabitants of Koronowo in the Middle Ages. The only indicator for estimating the town's population at that time is the number of houses. On the basis of the analysis of the town's plan and assuming that each house was inhabited by 4–5 people one may suppose that at the beginning of the 15th century, the town was inhabited by about 300 people. The population of Koronowo fell owing to the Polish-Teutonic wars of 1409–1435, when the town was frequently burnt and people were murdered, e.g. in December 1410, in August 1414 and on 31 July 1422[49]. The period of the successful demographic development started in the second half of the 15th century and lasted until the beginning of the 17th century. On the basis of the indirect data included in the inventory of the monastery's property and the town register, it is estimated that in 1564 Koronowo was inhabited by 975 people[50], and in 1597 by even 1000 (1200–1300) people[51]. The second half of the 16th century and the beginning of the 17th century was a time of economic development for the town, which boosted the population. In the 17th century the population of Koronowo diminished by one-third due to the plague and the destruction caused by the Swedes in the years 1655–1660. It is estimated that in 1662 about 244 people[52] lived in the town, while in 1673 there were about

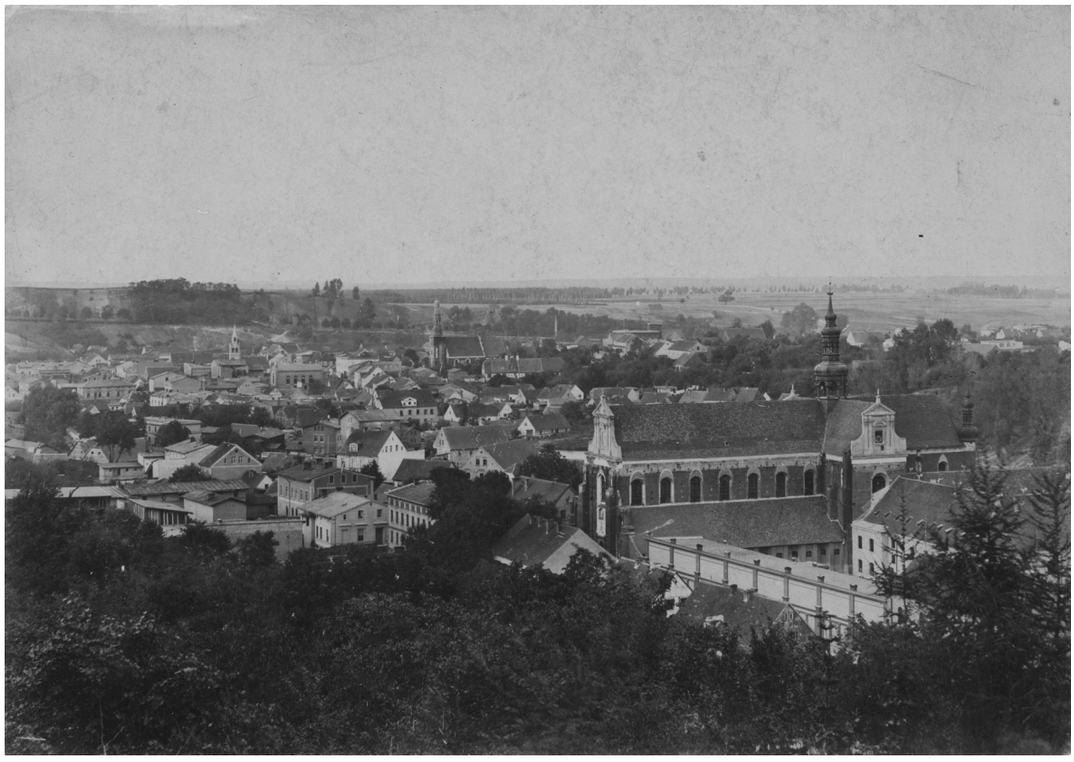

3. Koronowo. The general view from the southern west, c. 1895, (photo)

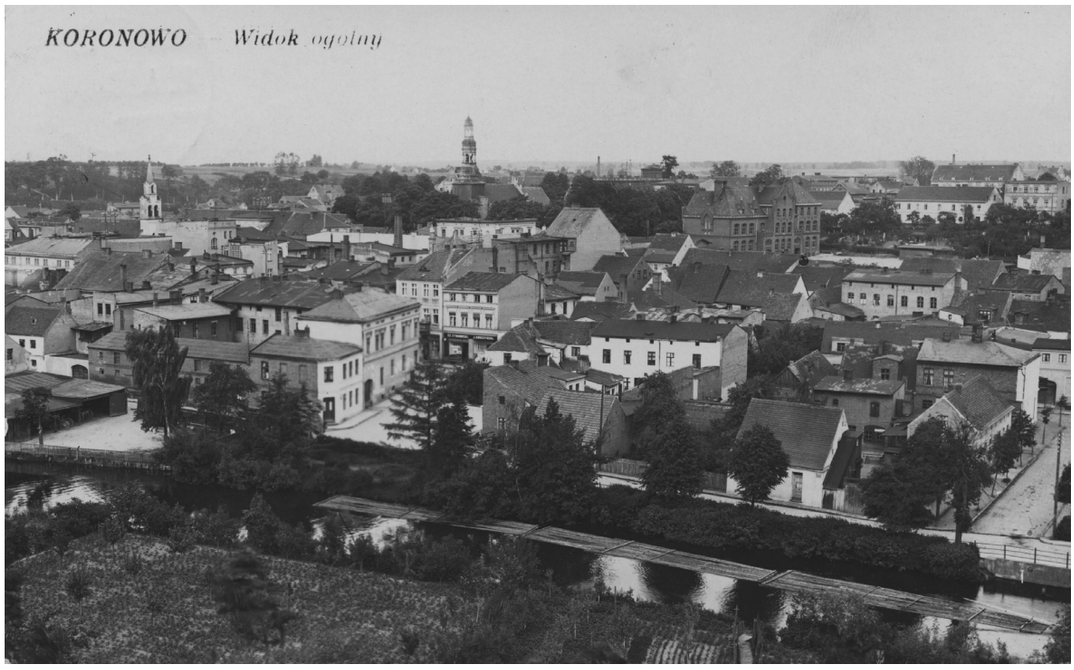

4. Koronowo. The view from the southern west, c. 1937 (postcard, no information on the publisher and publication place, in circulation from 1938)

5. Koronowo. The view on the prison and the former Cistercian monastery from the northern east, c. 1940, (postcard, Vertriebstelle Jukrobrom-Bromberg, T.V.L.)

6. Koronowo. The south-eastern part of the market with buildings, c. 1903, (postcard, Photograpfie und Verlag Conrad Junga, Bromberg, in circulation from 1907)

350 people[53]. The Northern War and another plague of 1710–1711 brought disastrous demographic consequences for the town. Due to the plague, as many as 700 people died, while only three people survived[54]. The descriptions of the town from the years 1714–1716 indicate that it was totally depopulated and it was not until 1717 that the first four inhabitants were recorded[55]. Gradually the demographic condition of the town improved, and according to the Prussian data published in 1789, Koronowo was inhabited by 756 people, while another 150 people lived in the suburbs – Przedmieście – near the monastery[56].

Owing to the fact that the town was subject to the monastery, Koronowo was quite homogenous both religiously and ethnically. It was inhabited by Catholics and, presumably, only Poles. The 17th century judicial book was written in the Polish language. A Protestant or Jewish contingent occasionally appeared in Koronowo. A small group of Catholic Scots constituted a specific ethnic minority in the 16th–17th centuries (in 1597 the sources recorded three Scots); they even held important offices. With time they assimilated with the Polish population[57]. Koronowo's inhabitants lived mainly in the town, while the suburbs were inhabited by people employed by the abbey, artists and craftsmen working for the monastery.

Craft did not play a major role in the economy of Koronowo. Unfortunately, we do not have any data concerning the state of local craft in the Middle Ages. In the prime period of local craft in the second half of the 16th century, over forty craftsmen of various professions lived in Koronowo (they were connected with the clothing industry, ceramic industry, food industry, metal industry, etc.) The census of 1583 lists twelve professions. After the destruction of the mid-17th century the number of craftsmen decreased. In 1659 there were only four craftsmen belonging to the guild, seven in 1663, and eleven in 1673. In the early modern period, shoemakers constituted the largest group of Koronowo's craftsmen. They were granted a charter from the abbot Wawrzyniec Żaliński. He reduced the number of guild craftsmen to twenty-four. Koronowo's shoemakers could also sell their products in fairs in other Kuyavian towns – in Bydgoszcz and Fordon. The second most developed branch of local craft was pottery. Koronowo's potters (stove-makers) in 1555 received the statute of the guild from the abbot Adam Mirkowski. In 1583 ten guild potters were recorded in the town. Other important crafts were connected with the manufacture of clothes. The most important craftsmen included tailors (the statute of the guild of 1581; 1583 – three tailors), clothiers (the statute of the guild of 1596; 1583 — three clothiers) and furriers (the statute of the guild of 1587; 1583 – two furriers). Otherwise, the sources recorded craftsmen involved in other professions – mainly bakers and butchers. Brewery was also quite well-developed. Beer was produced in Koronowo mainly to satisfy local needs. All burghers could produce beer for their own private use, and on the basis of the abbot's privilege of 1597 they were also allowed to sell beer in the inns situated in the adjacent villages belonging to the monastery. For some time a separate guild of brewers operated in the town. However, for economic reasons the privileges were gradually reduced by the Cistercians and in 1751 they were completely abolished. Moreover, in Koronowo, like in other towns, vodka was produced from the second half of the 16th century; in the 17th century, the distillery found itself among the most profitable branches of local production[58].

Remaining out of the way of the main communication and trade tracks, Koronowo did not play a major role in long-distance or regional trade in the Middle Ages and in the early modern period. The town dealt with the retail trade of food and products manufactured by local craftsmen. Local trade contacts connected Koronowo mainly with Bydgoszcz, but there were also occasional trade contacts with other towns such as Chełmno, Toruń, or even Gdańsk. The retail trade was concentrated in boxes

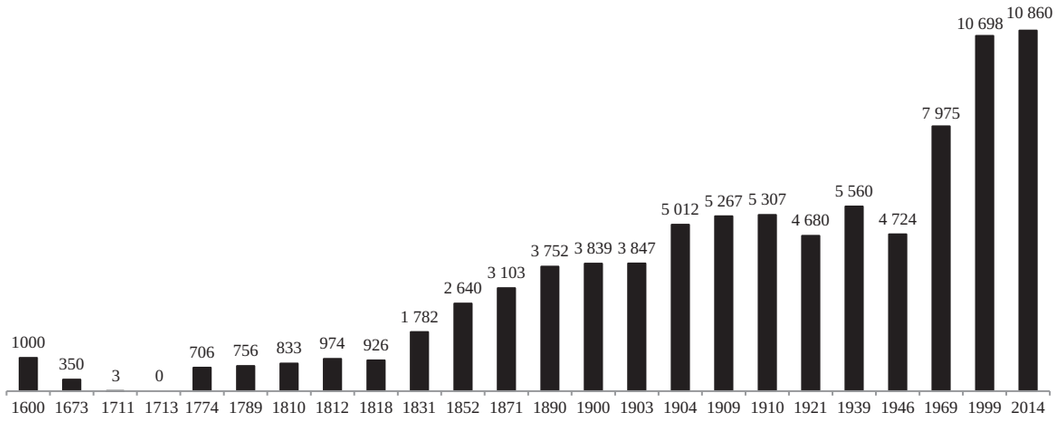

Chart 1. Koronowo. Population in the years 1600–2014

and stalls in the market square. In 1583 there were nine stalls in the town. The basic form of trade contacts with the local population were weekly fairs. Merchants and craftsmen from other towns such as Bydgoszcz, Fordon, Łabiszyn or Mrocza arrived in Koronowo to participate in fairs twice a year only[59].

Agriculture played a major role in the economy of Koronowo in the Middle Ages and in the early modern period. According to the sources, in 1564 a hundred and forty-seven burghers owned farms; eighty-nine of them owned a farm of 1–2 hides and two of them had a farm of 3 hides[60]. Supposedly, at the end of the 16th century almost all the inhabitants of the town dealt with agriculture to some extent. The prevalent type of burgher's farm at that time covered an area of 7–8 hectares. Burghers cultivated the soil in the area of the extensive patrimony; the total area of land belonging to burghers amounted to 2144 hectares[61]. Koronowo's burghers mainly cultivated crops in the fields and vegetables in gardens situated next to their houses. They also dealt with horticulture, honey harvesting and breeding animals. In the municipal patrimony there were also pastures, where horses, cattle and pigs were pastured. In the 18th century part of the municipal estates constituted the municipal grange Kloc situated near the Brda river south of Koronowo, which belonged to the town council[62].

Koronowo's parish church belonged to the Włocławek dioceses throughout all the Middle Ages and the early modern period; originally, it was part of the Włocławek archdeaconry, while from the mid-16th century it belonged to the Kruszwica archdeaconry; for a short time – from 1765 to 1816 — it was part of the Pomeranian archdeaconry along with the Fordon deaconry; next, it once again belonged to the Kruszwica archdeaconry to be finally incorporated into the Chełmno diocese[63]. The local parish church was probably set up soon after the foundation of the town. It was first recorded in the bull of Pope Urban VI in 1383, on the strength of which the local Cistercian monastery adopted patronage over the Koronowo parish church. The abbot had the right to present candidates for the position of parish priest; the office was held by one of the Cistercian monks. Originally, the parish church was to be devoted to Corpus Christi, but in 1396 the parish church of St. Andrew was established; the church has continued with St. Andrew as its patron until now[64]. At first, the parish church was a wooden building; in the 16th century sources it was described as a building with a frame structure. It was not until the beginning of the 17th century that it was replaced with a brick construction.

Beyond the boundaries of the town in the suburbs on the western bank of the Brda river on the way to Nakło, a hospital was set up. It was founded by the abbot Adam Mirkowski (1549–1567). It was a shelter for the poor with a small church dedicated to the Holy Trinity. The administrator of the hospital and the church was the provost – a monk from the Cistercian monastery. The buildings constituting the shelter for the poor (separate for women and men) were wooden – only the small church was erected with the so-called timber framing method[65]. The local bishop could inspect both the church and the hospital. Only the Cistercian monastery was excluded from their jurisdiction.

What distinguished Koronowo from other small towns was the fact that it was situated in the vicinity of the large and affluent Cistercian monastery, which owned extensive complexes of land estates. The monastery, the abbot's manor, directly or indirectly influenced the town.

THE YEARS 1772–1920

Owing to the first partition of Poland, Koronowo found itself within the borders of the Prussian Kingdom. On 27 September 1772 in Marienburg [Malbork] the mayor and the representatives of the town's authorities vowed loyalty to King Frederick the Great. The town was incorporated into a new administrative unit – referred to as the Netze District – and along with the so-called Königlich Westpreussische Kriegs und Domänenkammer Deputation in Bromberg [Bydgoszcz] it formed part of the Bromberg county. After the Napoleonic war with Prussia in 1806, on the strength of the peace treaty of Tilsit [Tylża] of 1807, Koronowo became part of the Duchy of Warsaw in the years 1807–1815. According to the administrative division of the time it found itself within the borders of the Bydgoszcz county of the Bromberg Department. Owing to the regulations of the Congress of Vienna of 1815, Koronowo again fell under Prussian rule. It now belonged to the Bydgoszcz county of Regierungsbezirk Bromberg and became part of the Great Duchy of Posen, which in 1848 was converted into the Posen Province (Provinz Posen). In 1871 the Posen Province along with Koronowo became part of the German Empire. On the strength of the Versailles Peace Conference, which terminated WWI, Koronowo was incorporated into the reborn Polish state. On 26 January 1920 control of the town was officially taken by the Polish administration.

The Prussian authorities of Koronowo abolished the system of local governments and gave administrative and judicial power to officials appointed by the state. As in some other small towns, a separate judge was not appointedin Koronowo — power was exercised by one person: the mayor[66]. It was not until 1845 that the Prussian municipal law of 1808, modified in 1831, was introduced in Koronowo. It brought back the institution of the town council elected by citizens. The council chose the administrative authorities – the body consisting of the mayor, the treasurer and several officials. They had to be approved of by the

state authorities. Originally, in Koronowo the town council consisted of nine councillors, while the local administrative government included the mayor, the treasurer and two officials. Later, the number of Koronowo's councillors and the members of the local government was increased[67].

After 1772 Koronowo changed its status from a conventual (private) town into a royal town. In 1775 the Prussian authorities granted a separate administrative status to the suburbs occupied by the monastery, which stretched along the western bank of the Brda river to the south from the hospital of the Holy Trinity. Apart from the buildings belonging to the monastery there was also an ancillary settlement (24 houses) and an industrial complex located in the meander of the river consisting sawmill and two watermills[68]. Originally, the suburbs were called Vorstadt Koronowo or Vorstadt Polnisch Crone, and from the 1870s – Cronthal[69].

In 1774 there were 130 houses in the town, and only ten of them had tiled roofs, while the remaining ones had either thatched or shingled roofs. At that time Koronowo was inhabited by 706 people, including 32 monks from the monastery[70]. According to the sources from 1789, in Koronowo there were 137 residential dwellings inhabited by 756 people. Additionally, 150 people, mainly physical workers and craftsmen, lived in the suburbs – Przedmieście. By 1796–1802 the number of residential houses had increased to 215, a hundred-eighty of which were situated in the town, while thirty-five were located in the suburbs. The housing conditions in Koronowo started to improve, which must have been determined by the order issued by King Frederick II, on the strength of which Koronowo was granted a subsidy of 6,000 thalers. The funds were used to construct private houses and for other purposes[71]. However, houses built at that time were concentrated mainly in the urbanised area – new buildings were erected on "empty" or ruined plots. The town continued to own extensive land estates. The biggest fields and lands belonged to the town council and they stretched from the river to the south of the town. They included Okole (Okollo) and Radectwo, and first of all the so-called Charaszewka with the Kloc grange (Klotz-Chariszewska)[72].

The Prussian rule originated the denominational changes in Koronowo, which was reflected in its spatial organisation. If before the first partition of Poland Koronowo had been inhabited predominantly by Catholic Poles, then after 1772 the Prussian authorities stimulated the influx of the Evangelical population to the area. At the beginning of the 1780s the Protestant community included 50 people, and by the year 1789 another eight families of German settlers had made their home in Koronowo. The second group of new inhabitants were the Jews. The first were recorded in the years 1779–1781, and in 1812 the Jewish community consisted of 48 members[73]. The influx of the Evangelical population soon influenced the religious topography of the town. As early as 1795 the first small Protestant church near the Brda river was built. However, it was not until 1805 that a separate Evangelical community was established. A quarter of the century later the building of the Evangelical church was in a poor state of repair. Thus, Evangelicals used the local Catholic churches for their services until the new Evangelical church was put into operation in 1831[74].

The short period when Koronowo was part of the Duchy of Warsaw (1807–1815) did not bring about any essential changes in the layout of the town. At that time the town became a frontier town. In 1812, 221 houses were recorded in Koronowo; they were inhabited by 974 people. The statistical data of the period informs us of the housing condition at that time. In Koronowo there were only two brick houses and as many as 219 wooden houses (including houses built with a frame construction). Moreover, there were 20 empty undeveloped up plots in the town, along with a brewery and a dozen of distilleries[75]. Apart from this, several industrial manufactures belonging to the Cis-

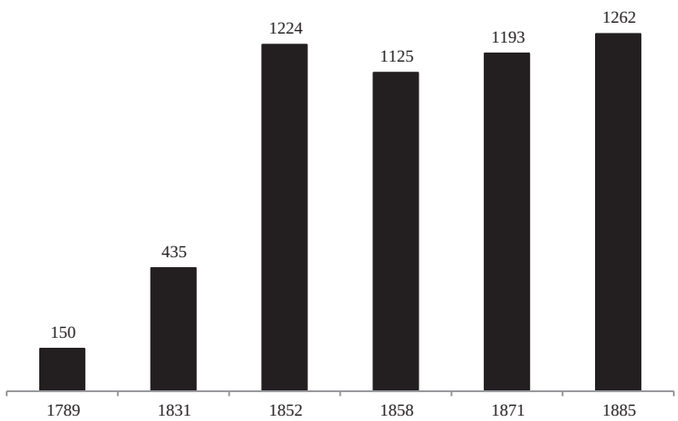

Chart 2. Koronowo Przedmieście. Population in the years 1789–1885

tercians were in operation. The description of the town is complemented with the military-statistical report of 1813, in which it reads that Koronowo is a "small town partly built with the timber framing method", but where wooden houses prevail[76].

In 1815 on the strength of the regulations of the Congress of Vienna Koronowo fell under Prussian authority. In October 1816 there were 222 houses in the town, a hundred-eighteen of which had tiled roofs; sixty-one houses had shingled roofs and forty-three had thatched roofs. Like a few years before, only two bungalows were made of brick; the remaining ones were wooden log houses (144) or houses built using the framing method and various types of infill (75). Moreover, there were as many as 39 empty, undeveloped squares and plots[77]. In 1818 Koronowo was inhabited by 926 people[78].

What is more, the changes in the status from a private town (supervised by the monastery) to a royal town did not entail the creation of more significant positions in the town. Even the creation of the Territorial Office Koronowo (Domainen-Amt Koronowo) and the incorporation of the Przedmieście suburbs did not stimulate the development of Koronowo. What affected the situation of Koronowo was the secularisation of the Cistercian abbey in 1819. At the moment of the abbey's liquidation, its material position was probably the same as the one recorded during the survey in 1799 when — apart from the conventual church, the building of the monastery, the abbot's residence and the house for guests — the monks also owned the watermill on the Brda river, two breweries, two distilleries, two granaries, several stables, barns and other farm buildings along with four one or two-family houses. What is more, the Cistercians were the owners of gardens and orchards located near the monastery[79]. The dissolution of the abbey meant that all the buildings with their facilities and lands became the property of the state. The conventual church was converted into a parish church in 1819, while the previous parish church became a filial church. The monastery was soon transformed into a prison, while the old residence of the abbots became the seat of the criminal court operating here from the mid-19th century. Later the building was changed into a residential dwelling for prison workers. Moreover, the lands formerly belonging to the Cistercians were used for the needs of the prison. All this meant that the Catholic parish church remained beyond the administrative borders of the town for many years. At the same time the school run by the Cistercian monks was moved to the 18th century rectory at the church of St. Andrew. The conversion of the conventual church into a parish church and using some of the buildings and lands formerly belonging to the Cistercians for educational purposes meant that by the end of the 19th century a complex connected with the local Roman Catholic parish had been created. In the territory formerly occupied by the gardens, and earlier by the cemetery, a rectory was constructed in the years 1887–1888; in the subsequent years a house for a vicar and a sacristan[80]. The conversion of the conventual church into the parish church coincided with the alteration of the administrative structures in the area – in 1821 the Koronowo parish became part of the Chełmno diocese.

The fact that the prison was established in the buildings of the monastery entailed a considerable influx of people connected with the administration and personnel of the prison and the court. It should be noted that other institutions associated with the judicial system were established in Koronowo. Originally, it was one of the two Prussian Royal Courts of Peace (Friedensgericht) operating in the Bydgoszcz district. Next, a branch of the regional court (Kreisgericht) was set up and after the reorganisation of the judicial system in the united Reich; the district court (Amtsgericht) was also established in Koronowo. At the beginning of the 20th century in the eastern part of the town another complex of buildings connected with the judicial system was erected. The prison with several hundred of men directly or indirectly affected the life in the town. Until the beginning of the 20th century, the whole spatial complex connected with the work of the prison was developed in the suburbs. A cemetery for prisoners was designated near the Brda river, on the south-east end of the suburbs in Klasztorna Street. As a result of the expansion of the prison at the beginning of the 20th century, it could hold 556 prisoners. Moreover, on the outskirts of the prison a few residential houses were built for the administration and personnel of the prison[81].

The dissolution of the abbey caused proprietary changes in the area adjacent to the suburbs, where the largest complex of mills in Koronowo was located — in the meander of the Brda river, south of the town. At the end of the 1850s, the complex of the mills, which had formerly been the property of the monastery and now belonged to the state, took up an area of about 0.64 hectares. It was called "Königliche Abtei-Mühle" and generated a profit of 2370 thalers to the Prussian treasury. It was located on two islets separated from each other by the millrace. In 1864 a new wooden sluice was constructed. The investment contributed to the use of the upper and middle Brda river as a local waterway, mainly for rafting wood from the Tuchola Forest to Bydgoszcz. The sluice played a major role in the development of the wood industry in Koronowo. In the 1880s it was replaced with a new brick hydro technical construction. The milling complex was also redeveloped. In 1905 a modern mill driven by a water turbine was built; it would constitute an important architectural element in the town since then. From 1828 a private mill belonging to Piotr Kantak was put in operation next to the state-owned mill — a successor of the previous "Cistercian mill". With time this small family business was transformed into the Kantak & Co. company, which in 1907 included a flour mill, a groat mill, a sawmill and a steam brickyard. The latter was installed on the southern edge of the suburbs. The milling complex

was constantly redeveloped —for example, in 1861 a new big mill was erected. At the beginning of the 20th century the mill of Kantak was burnt. In 1912 its reconstruction started with the aim of building a much bigger mill with a silo. Within this project, a huge four-storey granary was constructed. The favourable hydrographic layout of the territories situated south of the town meant that irrespective of the plants based on the meander of the Brda river, new mills were built from the 1840s in the areas which fell under the administration of Stary Dwór; at the end of the 19th century there was even a steam mill operating at the foot of the hills. Near the sawmills and mills, other plants were put in operation — for example, at the beginning of the 19th century at 18 Bydgoska Street there was a small factory belonging to E. Strube. Another factory which operated in the area in the 1860s was the cloth manufacture of the merchant Salomon Herrmann, who used prisoners as cheap workforce. Almost until the end of the 19th century, most industrial plants in Koronowo were based on the meander of the river in the Przedmieście suburbs, which constituted an industrial district of the town. Only after the economic situation improved in the last decade of the 19th century and the steam engine became more common, were several new plants situated in other parts of Koronowo[82].

As a result of these changes, the population of Koronowo's suburbs increased from 435 in 1831[83] to 1224 in 1852[84]. In the second half of the 19th century, it levelled off despite temporary fluctuations. When Przedmieście was incorporated into the town at the beginning of the 20th century, its population included 1200 inhabitants, but at least five hundred were prisoners from the local jail. Another significant group were soldiers from the local garrison, who were not always recorded in the statistics of the period. Architecturally, the suburbs developed quite slowly. In 1871 in Przedmieście 62 buildings were recorded, while in 1885 this number rose to 81. Buildings were focused along the streets near the old monastery and the bridge[85]. In 1885 the area of Koronowo covered 64 hectares, forty hectares of which were agricultural fields along with four hectares of meadows[86].

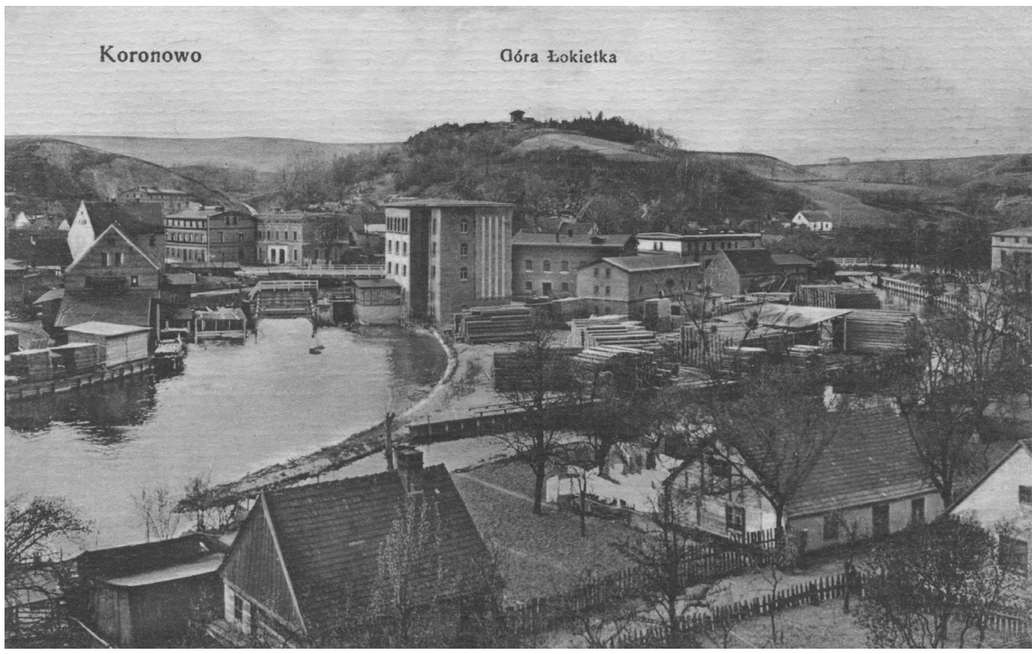

7. Koronowo. Mills at Brda, the view from the southern east, c. 1910, (postcard, published by Franciszek Poklękowski, Koronowo, in circulation from 1912)

In the 1820s, the Evangelicals and Jews started to settle in the town. According to the statistics of 1831, Koronowo was inhabited by 1782 people including 660 Evangelicals and 170 Jews[87]. In the years 1843-1846, the estimated number of houses in the town was 230[88]. In 1871 the number of residential dwellings in the urbanised area amounted to merely 282; along with the buildings in the suburbs the total number of houses wa 345[89].

The construction of a new Evangelical church in the eastern part of the market square marked some important changes in the municipal space. The new church was consecrated on 3 August 1831. Its architecture referred to the Evangelical church in Nakło, designed in 1819 by Karl Friedrich Schinkel and erected in the years 1821–1824. The immense building stood out from among modest buildings surrounding it. At the same time, alterations in the sacral and spatial topography affected the suburbs. In 1832 the hospital dedicated to the Holy Spirit located on the western

bank of the Brda river was closed down. Its buildings were adapted to other purposes only to be dismantled several years later. A new cemetery complex was set up on the south-eastern outskirts of Koronowo. This territory had been prepared earlier and divided, as can be seen in the plan of the town of 1829–1830. The northern part of the area was taken up by the Evangelical cemetery, while the Catholic cemetery was established in the southern part. At the same time, the old municipal cemetery near the old parish church was used. The last burial in the old cemetery took place on 23 May 1831. At the end of the 19th century the Evangelical community had two cemeteries – the other one was situated at the junction of W. Witosa Street and I Paderewskiego Street (this cemetery does not exist anymore)[90].

The Jewish population in Koronowo originally did not have their own synagogue and used private houses for religious services. The first synagogue operated for a short time (in the years 1833–1843) in the old 18th cen-

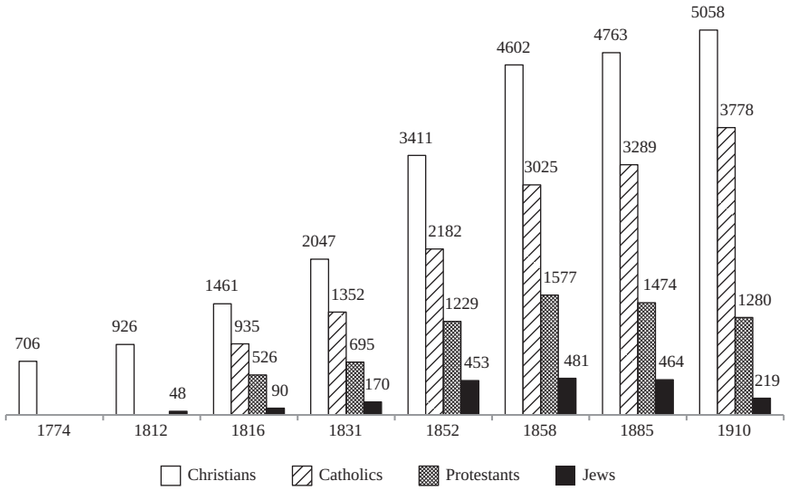

Chart 3. The religious structure of the population in the years 1774–1910

8. Koronowo. The protestant church in the market, the view from the northern west after the demolition of the market buildings, c. 1941, (postcard, published by Charlotte Grabowski, Krone a.d. Brahe)

tury Evangelical church. In the subsequent decades, when the number of Jews increased from 170 in 1831 to 435 in 1858, an imposing synagogue was built. In the 1850s, a new brick synagogue in the round-arch style was constructed behind the southern block in the square at the junction of Sienkiewicza Street, Szkolna Street and Podwórzowa Street (previously Kirchen – and later Friedrichstraße, Schulstraße and Hofstraße). From that time, each of the three prevailing denominations in Koronowo had their own brick temples or prayer houses located in the center of the town, in the market square or directly behind the building of the market square. However, the systematic decrease in the Jewish population in Koronowo meant that in 1932 the local Jewish community was dissolved and the Jews from Koronowo became part of the Bydgoszcz community. In 1938 the synagogue in Koronowo was sold. Near the synagogue, in the present plac Krzyżowy, there was a Jewish primary school, which operated from 1873 at least. In 1879 it was combined with the Evangelical school; both schools were later converted into the so-called civic school (Bürgerschule). The local Jewish population had their own cemetery of 0.36 hectares established in 1817 on the eastern outskirts of the town (at the end of Kolejowa Street)[91].

At the turn of the 1820s and 1830s a small military garrison was based in Koronowo. This constituted additional protection for the jail as Koronowo itself was not strategically important from a military point of view. In 1830 a square-shaped exercise field was allocated on the south-eastern outskirts of Koronowo to serve the needs of the garrison. In 1885 one hundred-fifty soldiers were quartered in Koronowo, and five more soldiers stayed at that time in the suburbs. In 1890 a small complex of barracks was built on the right bank of the Brda river. After the garrison was done away with at the beginning of the 20th century, the town purchased the barracks and adapted it as a "house for the poor" – Armenhaus (1905–1906). The old exercise field was transformed into a cattle market. Supposedly, the soldiers also occupied the magnificent brick building constructed in the 1860s opposite the jail situated at 22 Bydgoska Street, where in 1911 a private school for girls was organised[92].

The changes initiated in the 1830s did not cause any fundamental alterations in the spatial layout of the town, but they introduced new elements. We may even risk the statement that this town, which used to live "in the shadow of the monastery", for the majority of the 19th century existed "in the shadow of the prison". The reason for this was the town's predominantly agricultural character with some elements of craft. Even the statistical data prove the town's minor development until the mid-19th century. The population of Koronowo – in the previous administrative boundaries and excluding the suburbs – increased from 1782 people recorded in 1831 to 2640 inhabitants registered in 1852[93].

By the year 1864, the administrative territory of Koronowo contracted by the forested areas in the north and north-east of the town – the lands near the settlements of Olszewko (non-existent now) and Samociążek. The former lands were sold by the municipal authorities, while in 1858 the town exchanged over 140 hectares of forest in Samo-

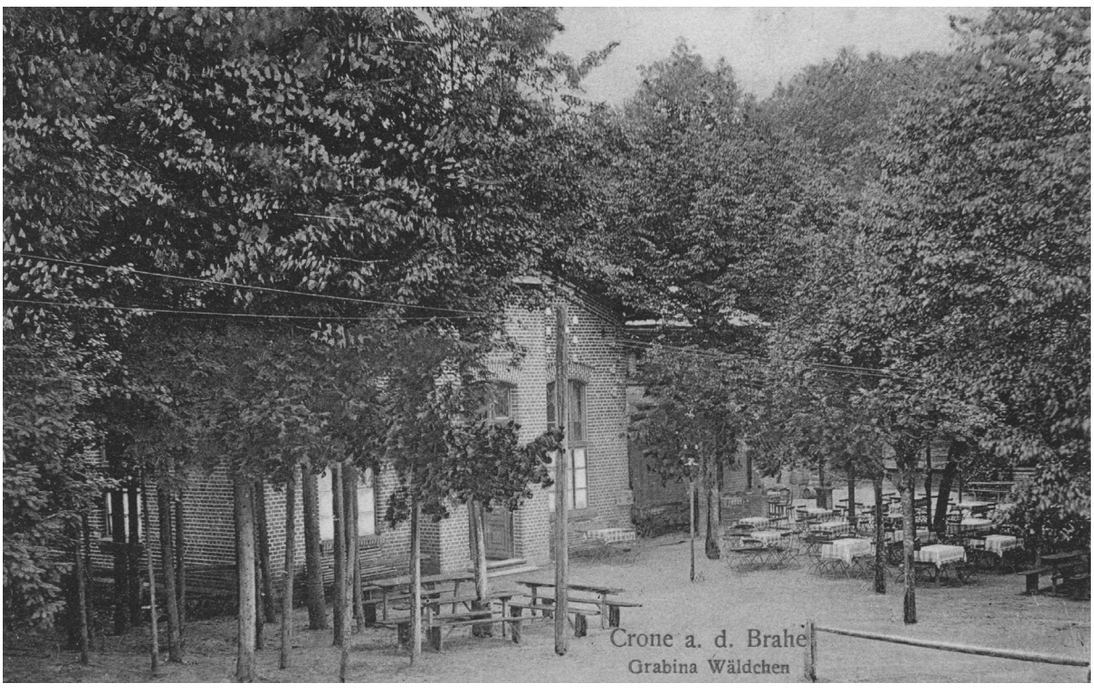

9. Koronowo. Établissement „Grabina-Wäldchen" – „Restauracja na Grabinie" (Restaurant in Grabina), c. 1908, (postcard, no information on the publisher and publication place)

ciążek for 10 hectares of the ”Grabina” Forest. Despite such changes, Koronowo remained a sizeable town. In 1885 the administrative boundaries took up 2865 hectares, but 2241 hectares constituted of agricultural fields along with 76 hectares of meadows and 184 hectares of forests. After the “Przedmieście” suburbs were incorporated into the town, Koronowo occupied 2802 hectares (1910). The exchange of the peripheral areas in Samociążek for the small “Grabina” situated near the urbanised territories, turned out to be an accurate and far-sighted solution, for the town acquired the natural green territory spread over the hills in the vicinity of the monastery. With time, the redeveloped forested “Grabina” became a recreational and cultural center of Koronowo. It was there that in the 19th century a people’s garden was created, where the inhabitants of the town could relax and enjoy the entertainment. The Établissement “Grabina-Wäldchen” is estimated to have been founded in 1873, when the main buildings of the whole investment were installed[94].

The construction of the network of roads of religious importance exerted a major influence on the development of the spatial layout of the town. The most significant was the road leading from Bydgoszcz to Tuchola. Its construction in 1859 regulated the network of the streets in Koronowo and changed the localisation of the northern bridge. The new bridge was relocated eastwards. The road became an important communication route crossing the town. Another road which gained significance gradually from the mid-19th century was an old route leading eastwards towards Świecie (now Dworcowa Street and Szosa Kotomierska). The road led to the nearest railway station situated 10 kilometers from the town in Kotomierz (Klahrheim, Klarheim), which was part of the railway track joining Bydgoszcz with Gdańsk, and to the growing suburbian settlements of Tuszyny and Pieczyska. Traditionally, the road to the west through Więzowno and Salno towards Nakło remained an important communication route, too[95].

Probably, in connection with the regulation of the main communication route from Bydgoszcz to Tuchola the market place called “Świński Rynek” [English: the Pigs’ Market] was moved to a new site. Like many other agricultural towns, in the 19th century and the first half of the 20th century Koronowo had not only the main market square – Rynek – but also a number of smaller market place. In the 19th century market places were moved from the city centers to the outskirts due to the hygiene and safety regulations. The storage sites of agricultural products and animals along with pottery products were normally moved outside the market square. As the newly established market places had to be adjacent to the town, they were set up in the streets with old barns, squares next to the churches, old cemeteries or in extended frontage roads[96]. It seems that in Koronowo the process took place in the third quarter of the 19th century. In the plan of the town of 1873 apart from the market square (Markt-Platz) there appeared also three other market places: the so-called “Rynek Świński” [English: the Pigs’ Market] (Schweine-Markt), the pottery market (Töpfer-Markt) and the cattle market (Vieh-Markt). In 1859 the “Pigs’ Market” was moved from the square situated at the Brda river in Kościelna Street (Kirchenstraße) to undeveloped plots next to the brewery of Johann Buchholz. The square was later named the New Market (Neuer Markt). The market operated until 1933 (now the square at the junction of Tucholska Street and Wąska Street). In the former “Pigs’ Market” originally the authorities had established a market place where potters, carpenters and cooper sold their products. The market was later moved to a square in the northern part of the cemetery and the Church of St. Andrew, where in 1873 the so-called Pottery Market operated. In the vicinity of the new “Pigs’ Market”, a dairy operated in the New Market along Tucholska Street at least from the year 1879. The so-called Butter Market (Buttermarkt) was set up next to it. This was discontinued in 1925 when the sale of dairy products was relocated to a market place near the Church of St. Andrew. Next to the church the cattle market operated (marked on the plan of the town of 1865). At the turn of the 19th and 20th centuries, it was moved to the south-eastern outskirts of the town[97].

Until the third quarter of the 19th century, the dense layout of buildings in the town continued to concentrate around the meander of the river. Most of the areas situated by the river, particularly in the northern part of the town, were undeveloped territories occupied by orchards and gardens. One of the larger building investments in the area was the construction of the Evangelical school at 16 Sobieskiego Street before the mid-19th century. Along with the relocation of the fairs to the north-western and eastern outskirts of the town, the south-eastern part of the town lost its significance (the present plac Krzyżowy and adjacent areas). The main factor which reduced the importance of this area was the construction of the previously mentioned new road from Bydgoszcz. This part of the town lost its “attractiveness” and appeal, the evidence of which are the preserved modest single-storey buildings typical of small towns.

Koronowo slowly started to change its image. Like in other small towns, the second half of the 19th century witnessed a shift from wooden architecture into brick. Owing to the poverty of the town and its agrarian character, this was a gradual and long-term process noticed in the last decades of the 19th century. At the turn of the 19th and the 20th centuries many buildings, particularly the ones located in the suburbs or the outskirts of the town, were made of wood or so-called timber frames. From the third quarter of the 19th century, more and more brick houses were built. They were usually single-storey houses or buildings with ridge roofs devoid of any obvious stylish or traditional features. In the market square – Rynek – and the street adjacent to it, more magnificent two-storey houses were constructed.

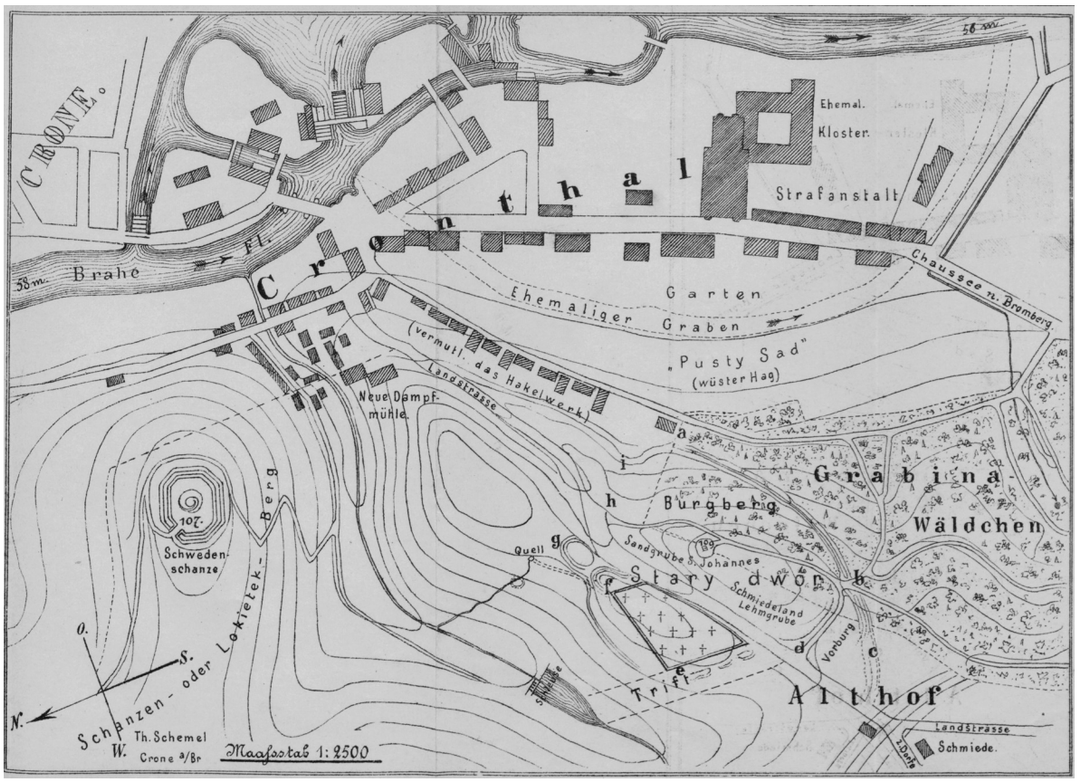

10. Koronowo. The plan of suburbs (Cronthal) and a part of adjoining settlement Stary Dwór (Althof), 1896. In accordance with: T. Schemel, *Der Burgberg stary dwór bei Krone an der Brahe*, „Jahrbuch der Historischen Gesellschaft für den Netzedistrikt zu Bromberg", Jg. 8, 1897, p. 33–36, Tafel I. Author: Theodor Schemel (drawing); lithograph: Paul Berthold Jaekel (1834–1917) a painter, graphic artist and lithographer, the owner of a lithography shop and a small printshop in Bydgoszcz

11. Koronowo. A part of the northern side of the market, c. 1941, (postcard, published by Charlotte Grabowski, Krone a.d. Brahe)

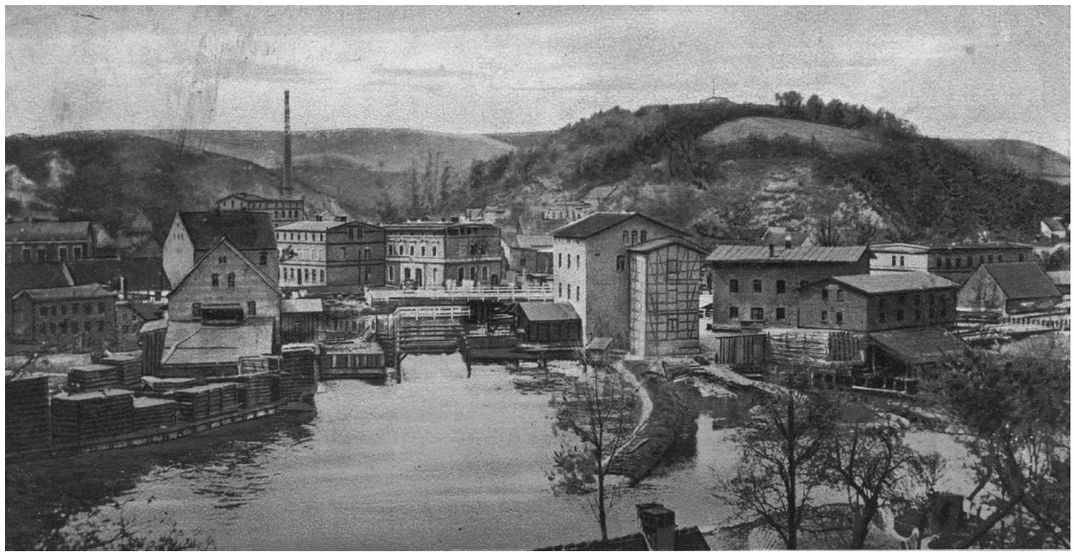

12. Koronowo. Mills at Brda, the view from the southern east, c. 1900, (postcard, Photographie und Verlag Conrad Junga, Bromberg, in circulation from 1905)

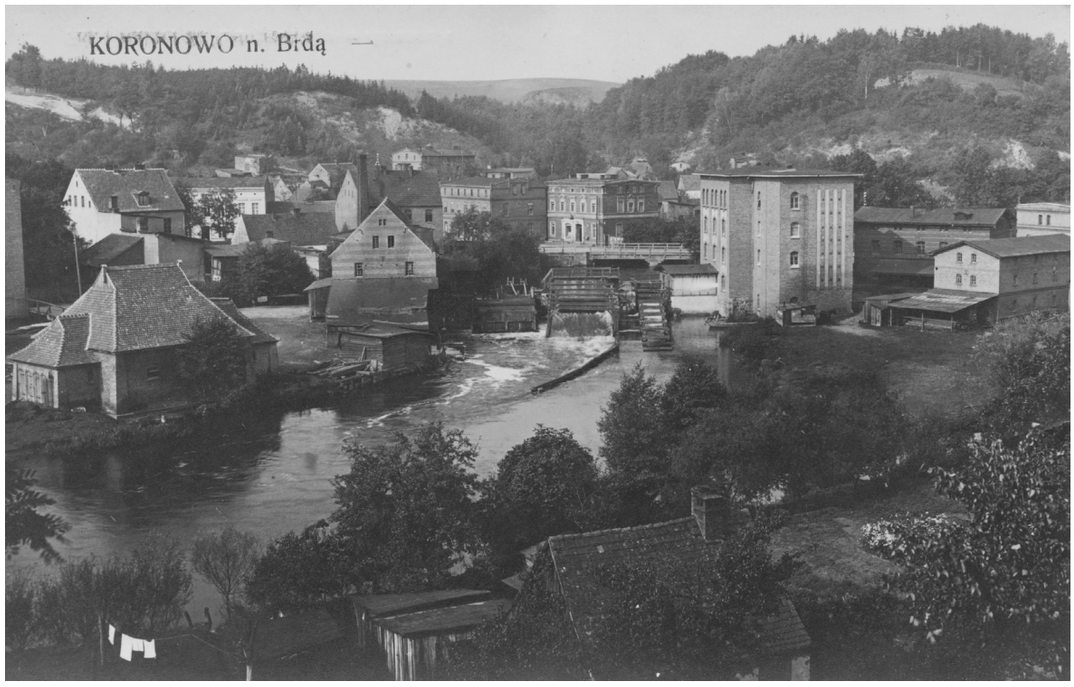

13. Koronowo. Mills at Brda, the view from the southern east, c. 1938, (postcard, photo and edition by nakład Stanisław Lamparski, Koronowo)

At the beginning of the 20th century, the architecture of the town's buildings was quite diversified. For example, in the market square single-storey houses were built next to two-storey buildings. Apart from residential dwellings, the spatial landscape of the town also included numerous outbuildings. Such buildings were to be found mostly in the eastern part of the town along Barn Street (1825 – Scheunenstraße; now of I. Paderewskiego Street) and on both sides of the old road to Świecie, where Koronowo's inhabitants' small "granges", gardens and orchards had been set up a long time before[98]. In 1862 in the territory of Koronowo there were recorded 345 barns and stables, which help to estimate the extent of this type of architecture in the town[99].

The spatial image of Koronowo started to change slightly owing to the dynamic economic development of Germany after 1871. Still, Koronowo was left behind the industrialisation process. Neither its small economic advance nor its demographic development caused any more significant changes in the urban layout and the town's architecture. If in 1871 there were 282 houses and 3103 inhabitants within the boundaries of the proper town, then at the end of 1885 there were 3300 permanent inhabitants and no more than 300 residential dwellings (excluding people residing in the local garrison and the suburbs). The statistical sources from the subsequent years show a steady moderate increase in the population of Koronowo: in 1890 – 3752 inhabitants; in 1900 – 3839 inhabitants; in 1903 – 3847 inhabitants; in 1904 – 5012 inhabitants; in 1909 – 5267 inhabitants; in 1910 – 5307. The rapid increase in the number of inhabitants after 1904 was determined by administrative factors – mainly the incorporation of the Przedmieście suburbs. Yet, from the beginning of the 20th century to the outbreak of WWI a dynamic demographic surge was marked. Over one decade the population of the town increased by almost 500 people reaching 5,500 inhabitants in 1914.

Between 1885 and 1910 the architecture of the town developed considerably. In 1885 there were 454 houses within the administrative boundaries of the town and its suburbs, whilst in 1910 the number of houses grew to 500. Supposedly, most of the new dwellings were constructed in the area of the town itself[100].

In the second half of the 19th century the town's architecture started to go beyond the edge of the valley along the old road to Świecie entering flat suburban territories situated on a higher level. In 1879 in this area apart from outbuildings there were several houses. In the site where in 1865 there was only a plot for the construction of the future Evangelical church, there was a house of the parish priest (now 5 Dworcowa Street). It was a loose arrangement of houses between which there continued to be numerous agricultural allotments. When at the end of the subsequent decade the regulation and modernization of the road to Kotomierz occurred, one of the few state buildings housing the imperial post office was erected on a plot formerly belonging to August Bähr. This magnificent building, situated on the corner of the street, was not only a powerful architectonic element, but it also imposed the style for the future architecture of the town.

It was planned to give Koronowo's streets a more regular layout, the evidence of which is the regulation plan of the northern part of Farna Street (Pfarrstraße). It was probably connected with the modernization of the district road from Świecie to Nakło. Both modernized roads in the second half of the 19th century ran through the town: Bydgoszcz – Tuchola and Świecie – Nakło – crossed traditionally in the market square – Rynek. In 1883 the central square of the town acquired a new significant architectonic element – a small tower –a fleche of the enlarged Evangelical church; a few years later the town hall, situated in the north-east corner of the square, was redeveloped – it housed the District Court (1889). The Palladian building of the magistrate bore the eclectic gable in the façade with a clock and the arms of Koronowo[101].

The construction of the narrow-gauge railway between Bydgoszcz and Koronowo, which was put in operation in May 1895, contributed to the economic growth of Koronowo. The railway led from the south of the town over the one-hundred-meter-long steel truss bridge situated 20 meters above the Brda river. Near the market square a station of the narrow-gauge railway was set up. In the years 1906–1907 the railway workshops were established (now this area is occupied by the sports hall). It was not until 3 November 1909 that the standard-gauge railway was put in operation on the route Koronowo – Pruszcz-Bagienica (Prust-Bagnitz), which connected the town with the secondary railway line Terespol (now Terespol Pomorski) – Więcbork. Later the route Koronowo – Pruszcz-Bagienica was prolonged northwards and after the outbreak of WWI, on 3 November 1914, a railway line to Tuchola was opened. In this way, the town became part of the national railway network[102].

From the end of the 19th century the territories of the old suburban gardens between the Brda river and the old road to Świecie became the area where the wood industry developed. Two big steam sawmills were constructed there – in 1898 the sawmill of Adolf Moschall, and in the development of 1903 the sawmill of Rudolf Heyn. Apart from this, a small sawmill belonging to Augustyn Piotrowski operated in the area from 1901. That is why the present-day Ogrodowa Street used to be called Holzhofstraße before 1914.

The visible improvement of the economic situation of the town after 1895 and the favourable situation of the construction industry was reflected in municipal investments. In 1898 a municipal hospital was put into operation. It was situated near the post office, next to the square where one of the municipal wells was located. A few years later a municipal power station was set up

by the Brda river in the north-western part of Koronowo at the junction of Karlstraße and Braugasse Street (now Łokietka and Wąska Streets). In 1903 on the meadows on the right bank of the Brda river, near the former bridge, a bathing resort was established. According to the authorities, this resort by the river was an important element to bring the town to life and was directly connected with the establishment of the narrow-gauge railway and the growing significance of tourism. Koronowo became a popular recreational destination for the inhabitants of Bydgoszcz. The largest building investment of this period was the erection of a new building for educational purposes on the site of the Catholic school, which took place in the years 1896–1902. After the discontinuation of the garrison, the cattle market – later referred to as the municipal market – was moved to the former exercise field. In the years 1906–1907, a municipal slaughterhouse was built next to it.

From the beginning of the 20th century until WWI, the building industry flourished in Koronowo. The eastern part of the town expanded most intensively due to the development of the standard-gauge railway through a new bridge and an overpass over Szosa Kotomierska towards the north-eastern part of the town (1907–1909). The new railway station was situated on undeveloped areas on the southern section of the old road to Świecie. Running a new railway line for almost 500 meters eastwards from the narrow-gauge railway station in the suburbs of the town meant that the future Dworcowa Street (Bahnhofstraße) became the longest street in Koronowo. The old road to Świecie acquired an even greater significance, becoming the "artery" at which the urban development concentrated at the beginning of the 20th century. By 1914 a number of detached houses had been constructed on Dworcowa Street, including several villas belonging to the financial elite of the town. It was there that new state buildings were erected. In the years 1907–1909, the seat of the District Education Inspectorate was built in the area. In the years 1911–1912, the large District court complex was built at 36–38 Dworcowa Street. Moreover, it was there that the magnificent "Hotel Dworcowy" (now at 53 Dworcowa) was constructed (1908). In the vicinity of the railway station the local authorities built a number of small houses for railway workers[103].

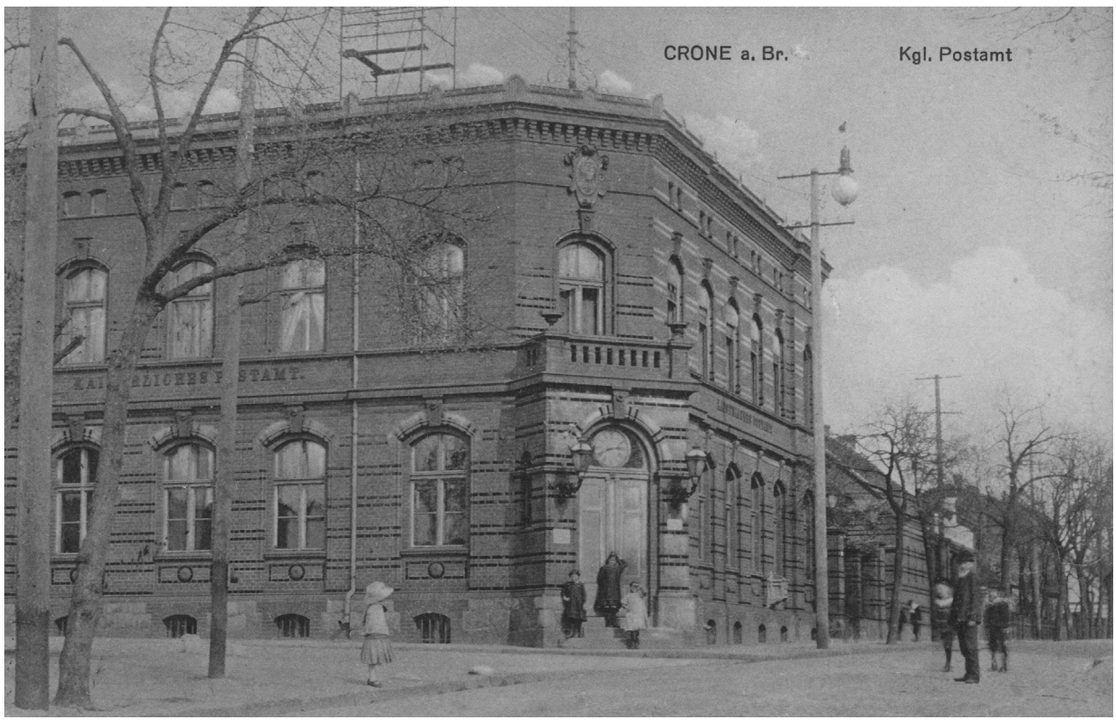

14. Koronowo. The post office, c. 1910, (postcard, Verlag Franciszek Poklękowski, Crone a.d. Brahe, in circulation from 1911)

In Szosa Kotomierska, east of the standard-gauge railway line, several larger industrial plants developed before WWI. Near the present Różana Street a limestone brick manufacturer operated. The remaining plants were located on the outskirts of the town's administrative area. Next to the river, at the junction of Szosa Kotomierska and the road to Olszewko (the present Nadrzeczna Street) from the year 1912 at least one sawmill was in operation. Further to the east, next to the junction with the present-day Jana Pawła II Avenue, a cement works was based[104].

15. Koronowo. The north-eastern corner of the market with the town hall, c. 1964, photo by J. Siudecki, (postcard, Biuro Wydawnicze „Ruch”, in circulation from 1964)

16. Koronowo. The narrow-gauge railway station, c. 1905, (postcard, Verlag Conrad Junga, Bromberg, in circulation from 1916)

17. Koronowo. The bridge of the narrow-gauge railway at Brda, c. 1905, (postcard, Verlag Conrad Junga, Bromberg, in circulation from 1916)

18. Koronowo. The catholic school, c. 1903 (postcard, published by Franciszek Poklękowski, Crone a.d. Brahe, in circulation from 1916)

19. Koronowo. The Circuit Court, c. 1914, (postcard, published by Franciszek Poklękowski, Crone a.d. Brahe)

In the years 1913–1914 on Szosa Kotomierska and the present-day Sportowa Street, one of the most interesting urban investments was carried out – a small suburban estate – a group of detached houses designed in the so-called Heimatstil, or "home-style". The idea of this estate originated in Koronowo in 1911; it was connected with the building practice generally employed in big cities, which involved building houses and later finding buyers for them. The main investor with a 75% majority of shares in this profitable investment was Oskar Bastian, an industrialist and a construction contractor, one of the most affluent inhabitants of Koronowo[105].

KORONOWO IN THE SECOND POLISH REPUBLIC (1920–1939) AND DURING THE SECOND WORLD WAR (1939–1945)

When in January 1920 Koronowo was incorporated into the Polish state on the strength of the Treaty of Versailles, the political system in the town did not differ from that of the Prussian period. The most important body of the local authorities was the town council consisting of 18 members, elected by the inhabitants of the town. It appointed five members of the magistrate (transformed in 1933 into the Town Board) – the mayor, the vice-mayor and three magistrates[106]. From 1920, the town belonged to the district of Bydgoszcz in the Poznań province. After the administrative changes, from 1 April 1938 it was incorporated along with the whole district into the Pomeranian province[107].

In the years 1920–1939 only minor changes took place in the housing and the spatial development of Koronowo, which was the result of economic and demographic factors. Koronowo continued to be an agricultural town and a local center of craft and trade[108]. Additionally, after it became part of the Polish state, a significant number of German inhabitants moved to the Reich, which entailed a decrease in the population of Koronowo. According to the data of 1921, Koronowo had only 4680 inhabitants. In subsequent years, the population of the town increased, and prior to WWII Koronowo was inhabited by 5560 people[109]. The ethnic profile of the town changed. In 1931 Poles constituted 94.2%, the Germans 5.4%, and the Jews only 0.3% of the whole population[110]. The economic and urban stagnation of Koronowo in the interwar period resulted from the new administrative division, in which Bydgoszcz was demoted to the status of a district town in the Second Polish Republic.

In difficult economic conditions, the local authorities managed to improve the municipal infrastructure: the authorities purchased the private power station (1922)[111], modernised the marketplace (1933–1934), set up a house for the homeless (1937–1938), reconstructed the house for the poor, erected a precast concrete factory, improved the condition of several roads, built a 330 m long pavement up to "Grabina". However, they did not manage to build the plumbing system and a new bridge over the Brda river along Nakielska street.

Owing to the touristic value of the area and the existing communication network with Bydgoszcz, tourism started to

play a major role in the life of Koronowo. The town and the vicinities, in particular Lipkusz Lake, became a fashionable destination for family trips, and in the summer even a holiday center. The authorities of the town made an effort to take advantage of the attractive location of the town. Thus, they transformed the old municipal baths into a riverside hostel, and in the years 1930–1932 the sports field in the south-east part of Dworcowa street was established (in 1932 it became Wilsona street). Residential housing was not very extensive. In the years 1927–1928, five new residential buildings were constructed in Koronowo, and in the years 1930–1935 – only one[112].

On 3 September 1939 Koronowo was taken over by the German army without any resistance, thanks to which the municipal housing was not affected. However, the retreating Polish units blew up the wooden bridges over the Brda river and the railway bridge. The town was incorporated into the Third Reich and became part of the Gdańsk – West Prussia District of the Reich (Reichsgau Danzig-Westpreußen) within the borders of Bromberg (Bydgoszcz) Regierungsbezirk. The name of the town was changed – first into Crone an der Brahe, and next in 1941 into Krone an der Brahe[113].

The period of WWII brought about some changes in the urban development of Koronowo connected mainly with the activity of the German occupying forces. Like in many other Polish towns incorporated into the Third Reich, in Koronowo a number of municipal, communication and housing investments were planned, which was dictated by the nationalistic policy and economic factors of the future Greater German Reich[114]. Most plans were never carried out. However, the project to build a small estate of detached houses for refugees in the northern part of Nowotki street was partly completed. It constitutes an example of a typical communal residential housing project constructed from the second half of the 1930s in the Third Reich. The fact that the estate was constructed in the south-east outskirts of the town commenced the process of the development of the house building sector in this area after the war. Moreover, in the original stage of the occupation, the buildings in the town market were demolished – only the evangelical church remained. These changes were probably connected with the planned redevelopment of the town[115].

THE TOWN NOWADAYS

Koronowo was liberated from the German occupation on 26 January 1945 by the Soviet army[116]. The buildings of the town remained unaffected. Only two buildings were destroyed; twenty-three were partly destroyed, constituting 4% of the whole housing in Koronowo. The evangelical church was partly ruined and in 1946 it was dismantled[117].

In the political system of socialist realism the municipal authorities were subordinated to the party and the state authorities. It was not until the political changes of 1989 in Poland that municipal autonomy was handed back to Koronowo. During the first democratic elections of 27 May 1990, twenty-eight councilmen were elected to the Town Council of Koronowo[118]. In 1945 the town had become part of the Bydgoszcz district – first within the borders of the Pomeranian province, which in 1950 was changed into the Bydgoszcz province. As a result of the latest changes in the administrative division of the country, it has belonged to Kuyavian-Pomeranian province since 1999.

The number of the inhabitants in the postwar period doubled and now amounts to over 11,000 inhabitants (4724 – in 1946; 11384 – in 2015)[119]. The life of Koronowo became more intense after a hydroelectric power plant was built nearby (1956–1960) and a great artificial lake – Zalew Koronowski was dug, which increased the touristic attractiveness of the area and contributed to the improvement of roads connecting the town with Bydgoszcz. In the years 1960–1967 the wooden bridges over the Brda river along Bydgoska street (1960), Tucholska street (1966) and Nakielska street (1966–1967) were replaced with concrete bridges[120]. The adjacency of the Bydgoszcz–Toruń agglomeration, favourable communication routes and the attractive location helped the town play an important role as a tourist destination and a recreational centre after 1989. Moreover, it is becoming a satellite town for Bydgoszcz.

The industrialisation of the town, which took place in the 1960s and the 1970s, contributed to the previously mentioned phenomena. New or modernised factories were usually located east of the railway line, which entailed a further spatial development of the town in this direction and the creation of the industrial-storage complex. The new marketplace was established here in 1975[121].

The economic development and the increase in the population contributed to the construction of new houses and residential estates. In the years 1950–1960 the number of residential dwellings in Koronowo increased from 524 to 618, and a further thirty-three houses were put into service during the years 1961–1965[122]. Originally, the development of the area near Ogrodowa street and Dworcowa street was intensified, which resulted in the creation of Kwiatowa street. Residential estates were situated on non-built-up areas in the south-eastern part of Koronowo. The developed railway network in the area limited the investment potential of the territory. It was not until the narrow gauge railway started to be decommissioned in the 1960s that the area began to develop gradually. New residential estates

of low-rise houses (mainly detached) were created – such as the estates of "Sześćsetlecia", "Tysiąclecia" in Okrężna street along with blocks of flats in the residential estates of "S. Brzęczkowskiego" and "W. Witosa". The present residential housing from the south-east surrounds the old center of the town. In the east it surpassed the railway line, where the "Różana" residential estate was set up; near the settlement in Szosa Kotomierska, an estate of detached houses was set up in Targowa street and Sportowa street. In the meantime, new housing estates of detached houses are being built eastward, which entails a further spatial development of the town in this direction. In this way, the town begins to border the tourist centers and summer houses situated in Zalew Koronowski in Tuszyny and Pieczyska. What is more, in the south-east outskirts of Koronowo a large housing estate of detached houses was built – "Samociążek". It is situated next to the coast of the Koronowo artificial lake.

At present, industry occupies mainly the south-east and east territories of the town. In the south-east outskirts of the town, at the end of Przemysłowa street, a municipal cemetery was established in 1981. A new center of trade and services is being erected in the vicinity of the former slaughterhouse and marketplace. The major investments of the last fifty years include: the establishment of the plumbing system along with the wastewater treatment plant, the construction of the Health Centre in Paderewskiego street, the construction of the fire station in Ogrodowa street and three big schools in the east and south-east part of the town (in Dworcowa, Pomianowskiego and Ogrodowa streets). In the second half of the 20th century the town acquired new sports facilities such as "Pilawa" – a small sports hall on Wolności Avenue; in the area of the former Błonie district, a municipal stadium was built[123]. At the beginning of the 21st century, in the years 2006–2008, a major sports and entertainment arena was constructed next to Wąskotorowa street in the postindustrial area formerly connected with the narrow gauge railway[124].

The demographic, economic and urban development of Koronowo in the second half of the 20th century and at the beginning of the 21st century did not involve the enlargement of Koronowo's area, which has been quite an extensive town since medieval times. In 2015 the area of the town was 2815 hectares[125].

Translated by
Agnieszka Chabros

NOTES

1 D. Bienias, *Zarys rozwoju fizjografii Koronowa i jego okolic*, in: *Dzieje Koronowa*, scientific ed. D. Karczewski, Koronowo 2009, pp. 7–15 and ill.1–2, 5, 7.

2 J. Woźny, *Koronowo i okolice w pradziejach i wczesnym średniowieczu (do poł. XIII wieku)*, in: *Dzieje Koronowa*, scientific ed. D. Karczewski, Koronowo 2009, pp. 29–35.

3 Idem, *Archeologiczne skarby pradziejów Bydgoszczy od paleolitu do początków średniowiecza*, (Biblioteczka Bydgoska) Toruń 2003, p. 56; idem, *Fordon w świetle źródeł archeologicznych*, in: *Dzieje Fordonu i okolic*, collective work ed. Z. Biegański, Bydgoszcz 1997, p. 13.

4 Idem, *Koronowo i okolice w pradziejach i wczesnym średniowieczu* (as n. 2), pp. 35–37.

5 Ibidem, p. 28. The hill fort is mentioned by T. Schemel, *Der Burgberg stary dwór bei Krone an der Brahe*, „Jahrbuch der Historischen Gesellschaft für den Netzedistrikt zu Bromberg", Jg. 8, 1897, pp. 33–36, Taf. I; W. Posadzy, *Koronowo*, in: *Studia z historii budowy miast polskich*, „Prace Instytutu Urbanistyki i Architektury", vol. 6, 1957, no. 2, pp. 15–18; C. Potemski, *Pradzieje*, in: *Koronowo. Zarys dziejów miasta*, ed. M. Biskup, Bydgoszcz 1968, p. 17.

6 C. Potemski, *Pradzieje* (as n. 5), p. 19; Z. Zyglewski, *Fordon przedrozbiorowy*, in: *Dzieje Fordonu i okolic*, collective work ed. Z. Biegański, Bydgoszcz 1997, pp. 19–20.

7 R. Kozłowski, *Rozwój uposażenia klasztoru cysterskiego w Byszewie (Koronowie) do końca XIV w.* (Prace Wydziału Nauk Humanistycznych Bydgoskiego Towarzystwa Naukowego, series C, no. 12), Warszawa–Poznań 1972, pp. 14–16; B. Śliwiński, *Pogranicze kujawsko-pomorskie w XII–XIII wieku. Z dziejów Bydgoskiego i Wyszogrodzkiego w latach 1113–1296* (Prace Wydziału Nauk Humanistycznych Bydgoskiego Towarzystwa Naukowego, series C, no. 32), Warszawa–Poznań 1989, pp. 13–22, 83–84, 89–121, 175–185; Z. Zyglewski, *Fordon przedrozbiorowy* (as n. 6), pp. 20–21.

8 D. Karczewski, *W cieniu cysterskiego klasztoru. Dzieje Koronowa w średniowieczu*, in: *Dzieje Koronowa*, scientific ed. D. Karczewski, Koronowo 2009, pp. 40–45.

9 S. Skibiński, *Gotycka architektura pocysterskiego kościoła w Koronowie*, „Prace Komisji Sztuki Bydgoskiego Towarzystwa Naukowego", vol. 2, Bydgoszcz 1967, pp. 11–58; T. Mroczko, A. Włodarek, *Koronowo*, in: *Architektura gotycka w Polsce*, ed. T. Mroczko, M. Arszyński, part 2: *Katalog zabytków*, ed. A. Włodarek, Warszawa 1995, pp. 111–112.

10 W. Posadzy, *Koronowo* (as n. 5), pp. 20–22.

11 R. Kozłowski, *Rozwój uposażenia klasztoru cysterskiego w Byszewie* (as n. 7), pp. 49–60 and 166–172; D. Karczewski, *W cieniu cysterskiego klasztoru* (as n. 8), pp. 43–48.

12 H. Wuttke, *Städtebuch des Landes Posen*, Leipzig 1864, pp. 30–31 and 344; Z. Guldon, *W sprawie początków miasta Koronowa*, „Prace Komisji Historii Bydgoskiego Towarzystwa Naukowego", vol. 3, Bydgoszcz 1966, p. 5; idem, *Lokacje miast kujawskich i dobrzyńskich w XIII–XVI* w., „Ziemia Kujawska", vol. 2, 1968, p. 26 (table 1, entry no. 23); R. Kozłowski, *Rozwój uposażenia klasztoru cysterskiego w Byszewie* (as n. 7), pp. 174 and 210; R. Kabaciński, *Z dziejów miasta w czasach Rzeczypospolitej do roku 1772*, in: *Koronowo. Zarys dziejów miasta*, ed. M. Biskup, Bydgoszcz 1968, pp. 22–23; D. Karczewski, *W cieniu cysterskiego klasztoru* (as n. 8), pp. 43–48.

13 R. Kabaciński, *Z dziejów miasta w czasach Rzeczypospolitej* (as n.12), p. 23; D. Karczewski, *W cieniu cysterskiego klasztoru* (as n. 8), p. 49.

14 R. Kabaciński, *Z dziejów miasta w czasach Rzeczypospolitej* (as n. 12), pp. 23–25; idem, *Uposażenie ziemskie mieszczan koronowskich w XVI wieku*, in: *Cystersi na Kujawach i na Pomorzu*, ed. D. Karczewski and A.M. Wyrwa, „Nasza Przeszłość", vol. 96, 2001, pp. 170–171 and 182–184; D. Karczewski, *W cieniu cysterskiego klasztoru* (as n.8), p. 50.

15 R. Kabaciński, *Z dziejów miasta w czasach Rzeczypospolitej* (as n. 12), p. 25; D. Karczewski, *W cieniu cysterskiego klasztoru* (as n. 8), p. 50; J. Dumanowski, *Koronowo w czasach szlacheckiej Rzeczypospolitej*, in: *Dzieje Koronowa*, scientific ed. D. Karczewski, Koronowo 2009, pp. 60–61.

16 S. Jóźwiak, *Klasztor cysterski w Koronowie w okresie konfliktów polsko-krzyżackich w pierwszej połowie XV wieku*, in: *Ecclesia – Cultura – Potestas. Studia z dziejów kultury i społeczeństwa. Księga ofiarowana Siostrze Profesor Urszuli Borkowskiej OSU*, ed. P. Krasa, A. Januszek, A. Nalewajek, W. Polak, Kraków 2006, p. 158; D. Karczewski, *W cieniu cysterskiego klasztoru* (as n. 8), pp. 51–52; J. Dumanowski, *Koronowo w czasach szlacheckiej Rzeczypospolitej*, (as n. 15), p. 62.

17 D. Karczewski, *W cieniu cysterskiego klasztoru* (as n. 8), p. 51.

18 J. Dumanowski, *Koronowo w czasach szlacheckiej Rzeczypospolitej* (as n. 15), pp. 65–67.

19 S. Jóźwiak, *Klasztor cysterski w Koronowie w okresie konfliktów polsko-krzyżackich* (as n. 16), p. 157

20 Ibidem, pp. 167–168.

21 D. Karczewski, *Z dziejów wewnętrznych klasztoru cystersów w Byszewie (Koronowie) w okresie przedtrydenckim*, in: *Cystersi na Kujawach i na Pomorzu*, ed. D. Karczewski and A.M. Wyrwa, „Nasza Przeszłość", vol. 96, 2001, pp. 16–17.

22 S. Jóźwiak, *Klasztor cysterski w Koronowie w okresie konfliktów polsko-krzyżackich* (as n. 16), p. 161, ref. 20; D. Karczewski, *W cieniu cysterskiego klasztoru* (as n. 8), p. 54.

23 See more: *Bitwa pod Koronowem 10 X 1410. Materiały z sesji naukowej zorganizowanej w Bydgoszczy w 550 rocznicę bitwy*, scientific ed. A. Tomczak, Bydgoszcz 1961. Non-specialist study: P. Derdej, *Koronowo 1410*, Warszawa 2004; idem, *1410 Koronowo* (Zwycięskie Bitwy Polaków, vol. 38), Warszawa 2015.

24 D. Karczewski, *W cieniu cysterskiego klasztoru* (as n. 8), p. 56.

25 R. Kabaciński, *Z dziejów miasta w czasach Rzeczypospolitej* (as n. 12), pp. 30–31; D. Karczewski, *W cieniu cysterskiego klasztoru* (as n.8), p. 56.

26 J. Dumanowski, *Koronowo w czasach szlacheckiej Rzeczypospolitej* (as n. 15), p. 73.

27 Ibidem, p. 73; E. Okoń, *Koronowo – rozwój przestrzenny i przeobrażenia na przestrzeni dziejów*, in: *Dzieje Koronowa*, scientific ed. D. Karczewski, Koronowo 2009, p. 265; K. Kossarzecki, *Wielkopolska (wraz z województwami łęczyckim i sieradzkim) i Kujawy*, in: M. Nagielski, K. Kossarzecki, Ł. Przybyłek, A. Haratym, *Zniszczenia szwedzkie na terenie Korony w okresie potopu 1655–1660*, Warszawa 2015, p. 146.

28 J. Dumanowski, *Koronowo w czasach szlacheckiej Rzeczypospolitej* (as n. 15), pp. 75–76.

29 Ibidem, pp. 76–77; E. Okoń, *Koronowo – rozwój przestrzenny i przeobrażenia* (as n. 27), p. 264–267.

30 R. Kabaciński, *Z dziejów miasta w czasach Rzeczypospolitej* (as n. 12), pp. 36–37 and 40–41; idem, *Inedita koronowskie z lat 1752–1756*, in: *Bydgoszcz jako ośrodek administracyjny na przestrzeni wieków*, ed. Z. Biegański and W. Jastrzębski,

„Prace Komisji Historii Bydgoskiego Towarzystwa Naukowego", vol. 16, Bydgoszcz 1998, pp. 269–271.

31 W. Posadzy, *Koronowo* (as n. 5), pp. 25–27.

32 D. Karczewski, *W cieniu cysterskiego klasztoru* (as n. 8), p. 58.

33 B. Krasnowolski, *Lokacyjne układy urbanistyczne na obszarze Ziemi Krakowskiej w XIII i XIV wieku. Część I:Miasta Ziemi Krakowskiej – chronologia procesów osadniczych i typologia układów urbanistycznych*, Kraków 2004, pp. 195–197; J. Malczewski, *Miasta między Wisłoką a Sanem do początku XVI wieku. Powstanie – zagospodarowanie – układy przestrzenne*, Rzeszów 2006, pp. 133–136, 300–301.

34 R. Kabaciński, *Uposażenie ziemskie mieszczan koronowskich* (as n. 14), pp. 171–179 and 185–192.

35 Z. Guldon, *Zaludnienie miast kujawskich w XVI i pierwszej połowie XVII wieku*, „Prace Komisji Historii Bydgoskiego Towarzystwa Naukowego", vol. 1, Bydgoszcz 1963, pp. 66–67.

36 R. Kabaciński, *Uposażenie ziemskie mieszczan koronowskich* (as n. 14), p. 175, tab. 1.

37 J. Dumanowski, *Koronowo w czasach szlacheckiej Rzeczypospolitej* (as n. 15), p. 74.

38 M. Bär, *Westpreussen unter Friedrich dem Grossen*, Bd. 2, Leipzig 1909, p. 711; J.F. Goldbeck, *Volständige Topographie des Königreich Preussen. Zweiter Theil welcher die Topographie von West-Preussen enthält*, 4. Lieferung: *Westpreußen*, Teil I: *(Einleitung)*, Marienwerder 1789, p. 85.

39 The Diocese Archive in Pelplin, Inspections, entry no. G 55b: Visitatio Ecclesiarum Parochialium intra Decanatum Bidgostiensem […] Valentini Alexandri Czapski Episcopi Vladislaviensis et Pomeraniae Loci Ordinarii […] diemercurii 7 mamensis Aprilis A(nn)o 1745, p. 12v.

40 E. Okoń, *Koronowo – rozwój przestrzenny i przeobrażenia* (as n. 27), p. 261.

41 Ibidem, pp. 261–262.

42 Ibidem, pp. 263–264.

43 Ibidem, pp. 261–262.

44 Ibidem, pp. 254–256 and 263–264.

45 J. Dumanowski, *Koronowo w czasach szlacheckiej Rzeczypospolitej*(as n. 15), pp. 68 and 81; E. Okoń, *Koronowo – rozwój przestrzenny i przeobrażenia* (as n. 27), pp. 258–259.

46 J.F. Goldbeck, *Volständige Topographie des Königreich Preussen* (as n. 38), p.85.

47 E. Okoń, *Koronowo – rozwój przestrzenny i przeobrażenia* (as n. 27), pp. 259–260.

48 Ibidem, pp. 263–264.

49 S. Jóźwiak, *Klasztor cysterski w Koronowie w okresie konfliktów polsko-krzyżackich* (as n. 16), pp. 167–168; D. Karczewski, *W cieniu cysterskiego klasztoru* (as n. 8), pp. 53–56.

50 Z. Guldon, *Zaludnienie miast kujawskich* (as n. 35), p. 67.

51 J. Dumanowski, *Koronowo w czasach szlacheckiej Rzeczypospolitej* (as n. 15), p. 73.

52 Ibidem, p. 74.

53 Z. Guldon, *Zaludnienie miast kujawskich* (as n. 35), p. 67.

54 Z. Guldon, K. Wajda, *Źródła statystyczne do dziejów Pomorza Wschodniego i Kujaw od XVI do początków XX w. Charakterystyka, stan zachowania, wartość naukowa*, Toruń 1970, p. 132; J. Dumanowski, *Koronowo w czasach szlacheckiej Rzeczypospolitej* (as n. 15), pp. 75–76.

55 R. Kabaciński, *Z dziejów miasta w czasach Rzeczypospolitej* (as n. 12), p. 36; J. Dumanowski, *Koronowo w czasach szlacheckiej Rzeczypospolitej* (as n. 15), p. 76.

56 J.F. Goldbeck, *Volständige Topographie des Königreich Preussen* (as n. 38), p.85.

57 J. Dumanowski, *Koronowo w czasach szlacheckiej Rzeczypospolitej* (as n.. 15), p. 94–96.

58 R. Kabaciński, *Z dziejów miasta w czasach Rzeczypospolitej* (as n. 12), pp. 32–33; J. Dumanowski, *Koronowo w czasach szlacheckiej Rzeczypospolitej* (as n. 15), pp. 79–83.

59 D. Karczewski, *W cieniu cysterskiego klasztoru* (as n. 8), pp. 50–51 and 57; J. Dumanowski, *Koronowo w czasach szlacheckiej Rzeczypospolitej* (as n. 15), p. 83–84.

60 Z. Guldon, *Zaludnienie miast kujawskich* (as n. 35), pp. 66–67.

61 R. Kabaciński, *Uposażenie ziemskie mieszczan koronowskich* (as n. 14), pp. 179–181.

62 J. Dumanowski, *Koronowo w czasach szlacheckiej Rzeczypospolitej* (as n. 15), pp. 77–78; E. Okoń, *Koronowo – rozwój przestrzenny i przeobrażenia* (as n. 27), p. 268.

63 R. Biskup, *Powstanie, ustrój i organizacja diecezji*, w: *Dzieje diecezji włocławskiej*, vol. 1: *Średniowiecze*, ed. A. Radzimiński, Włocławek 2008, p. 20; T. Nowicki, *Ministri ecclesiae. Służba kościelna i witrycy w diecezji włocławskiej w XVIII wieku*, (Źródła i Monografie, vol. 374), Lublin 2011, p. 49 and fn. 6; W. Kujawski, *Parafie diecezji włocławskiej. Archidiakonaty: kruszwicki i włocławski*, Włocławek 2014, pp. 114–120.

64 D. Karczewski, *W cieniu cysterskiego klasztoru* (as n. 8), p. 58.

65 J. Dumanowski, *Koronowo w czasach szlacheckiej Rzeczypospolitej* (as n. 15), p. 94; E. Okoń, *Koronowo – rozwój przestrzenny i przeobrażenia* (as n. 27), pp. 259–260.

66 A. Groth, *Małe miasta pomorskie w latach 1772–1806*, Słupsk 2009, pp. 12–16; C. Baszyński, *Pod zaborem pruskim (1772–1920)*, in: *Koronowo. Zarys dziejów miasta*, ed. M. Biskup, Bydgoszcz 1968, p. 46.

67 M. Romaniuk, *Koronowo w latach 1772–1920*, in: *Dzieje Koronowa*, scientific ed. D. Karczewski, Koronowo 2009, pp. 104–106.

68 J.F. Goldbeck, *Volständige Topographie des Königreich Preussen* (as n. 38), p. 85.

69 E. Okoń, *Koronowo – rozwój przestrzenny i przeobrażenia* (as n. 27), pp. 267–268.

70 M. Bär, *Westpreussen unter Friedrich dem Grossen* (as n. 38), p. 711.

71 F. Mincer, *Dzieje Bydgoszczy do roku 1806*, Zielona Góra 1992, p. 387–388.

72 M. Bär, *Westpreussen unter Friedrich dem Grossen* (as n. 38), p. 632.

73 E. Okoń, *Koronowo – rozwój przestrzenny i przeobrażenia* (as n. 27), pp. 268–269; *Statystyka departamentu bydgoskiego ułożona w miesiącu kwietniu 1812 roku*, ed. M. Kallas, J. Wojciak, Warszawa–Poznań 1972, p. 70.

74 E. Okoń, *Koronowo – rozwój przestrzenny i przeobrażenia* (as n. 27), p. 269.

75 *Statystyka departamentu bydgoskiego* (as n. 73), pp. 70–72.

76 *Raport wojskowo-statystyczny departamentu bydgoskiego z 1813 r.*, ed. M. Kallas, J. Wojciak, in: *Dokumenty do dziejów Kujaw i ziemi dobrzyńskiej XIV–XIX w.*, ed. Z. Guldon, R. Kabaciński, M. Kallas, J. Wojciak, Warszawa–Poznań 1974, p. 83.

77 E. Okoń, *Koronowo – rozwój przestrzenny i przeobrażenia* (as n. 27), pp. 270–271.

78 *Uebersicht der Bestandtheile und Verzeichniss aller Ortschaften des Bromberger Regierungsbezirks*, Bromberg 1818, p. 22.

79 E. Okoń, *Zabudowa klasztoru cysterskiego w Koronowie w XVIII stuleciu*, in: *Conservatio est aeterna creatio. Księga dedykowana prof. Janowi Tajchmanowi*, ed. J. Krawczyk, Toruń 1999, pp. 251–255.

80 Idem, *Koronowo – rozwój przestrzenny i przeobrażenia* (as n. 27), p. 272.

81 Ibidem, pp. 272–273.

82 Ibidem, pp. 273–275.
83 *Verzeichniss aller Ortschaften des Bromberger Regierungs-Bezirks, mit einer geographisch-statistischen Uebersicht*, Bromberg 1833, p. 14.
84 *Verzeichniss sämmtlicher Ortschaften des Regierungs-Bezirks Bromberg. Mit Angabe des Kreises, des Gerichts-, Polizei- und Gemeindebezirks, der Grundherrschaft, des Pächters, des specificirten Areals, der Häuser, der Einwohnerzahl, des Pfarrsprengels, Schulkreises, der Speditions-Postanstalt u.s.w. Nebst Beilagen historischen und statistischen Inhalts etc. vom Regierungsrath Hoffmann*, Bromberg 1860, p. 6.
85 *Die Gemeinden und Gutsbezirke der Provinz Posen und ihre Bevölkerung. Nach den Urmaterialien der allgemeiner Volkszählung vom 1. December 1871*,bearb. und zusam. Königlichen Statistischen Bureau, Bd. 2, H. 4: *Die Provinz Posen*, Berlin 1874, p. 166–167; *Gemeindelexikon für das Königreich Preußen. Auf Grund der Materialen der Volkszählung vom 1. Dezember 1885 und anderer amtlicher Quellen*, H. 5: *Provinz Posen*, bearb. vom Königlichen Statistischen Bureau, Berlin 1888, p. 201.
86 *Gemeindelexikon für das Königreich Preußen. Auf Grund der Materialen der Volkszählung vom 1. Dezember 1885* (as n. 85), p. 200.
87 *Verzeichniss aller Ortschaften* (as n. 83), p. 4.
88 S. Plater, *Opisanie historyczno-statystyczne Wielkiego Księstwa Poznańskiego*, ed J. N. Bobrowicz, Leipzig 1846, p. 422.
89 *Die Gemeinden und Gutsbezirke* (as n. 85), pp. 166–167.
90 E. Okoń, *Koronowo – rozwój przestrzenny i przeobrażenia* (as n. 27), pp. 279–280.
91 Ibidem, p. 280–281; *Katalog kultury żydowskiej w województwie kujawsko-pomorskim*, ed. H. Czachowski and J. Słomska-Nowak, Toruń 2011, pp. 48–54.
92 E. Okoń, *Koronowo – rozwój przestrzenny i przeobrażenia* (as n. 27), pp. 281–282.
93 *Verzeichniss aller Ortschaften* (as n. 83), p. 4; *Verzeichniss sämmtlicher Ortschaften* (as n. 84), p. 1.
94 E. Okoń, *Koronowo – rozwój przestrzenny i przeobrażenia* (as n. 27), pp. 282–284.
95 Ibidem, p. 271 and 284–285.
96 I.E. Tłoczek, *Miasteczka rolnicze w Wielkopolsce*, Warszawa 1955, pp. 79–80.
97 E. Okoń, *Koronowo – rozwój przestrzenny i przeobrażenia* (as n. 27), pp. 285–286.
98 Ibidem, pp. 286–288.
99 H. Wuttke, *Städtebuch des Landes Posen* (as n. 12), pp. 346.
100 E. Okoń, *Koronowo – rozwój przestrzenny i przeobrażenia* (as n. 27), p. 288.
101 Ibidem, pp. 289–290.
102 Ibidem, pp. 288–289.
103 Ibidem, p. 294.
104 Ibidem, pp. 294–295.
105 Ibidem, pp. 295.
106 Z. Biegański, *Koronowo w latach Drugiej Rzeczypospolitej (1920–1939)*, in: *Dzieje Koronowa*, scientific ed. D. Karczewski, Koronowo 2009, pp. 136–137.
107 Ibidem, p. 133.
108 W. Jastrzębski, *W międzywojennym dwudziestoleciu (1920––1939)*, in: *Koronowo. Zarys dziejów miasta*, ed. M. Biskup, Bydgoszcz 1968, pp. 59–63; Z. Biegański, *Koronowo w latach Drugiej Rzeczypospolitej* (as n. 106), pp. 133–134 and 154–159.
109 H. Grossman, *Struktura społeczna i gospodarcza Księstwa Warszawskiego na podstawie spisów ludności 1808 i 1810 r.*, „Kwartalnik Statystyczny", vol. 2, 1925, no. 1, p. 97, table 39; W. Jastrzębski, *W międzywojennym dwudziestoleciu* (as n. 108), p. 53, table 1.
110 Z. Biegański, *Koronowo w latach Drugiej Rzeczypospolitej* (as n. 106), pp. 134–135 and 165.
111 Ibidem, p. 144.
112 E. Okoń, *Koronowo – rozwój przestrzenny i przeobrażenia* (as n. 27), p. 297–299.
113 W. Jastrzębski, *Lata wojny i okupacji (1939–1945)*, in: *Koronowo. Zarys dziejów miasta*, ed. M. Biskup, Bydgoszcz 1968, pp. 69–70; idem, *Koronowo w czasie II wojny światowej (1939–1945)*, in: *Dzieje Koronowa*, scientific ed. D. Karczewski, Koronowo 2009, p. 179.
114 A. Perlińska, *Problematyka rozwoju Bydgoszczy i powiatu bydgoskiego w planach okupacyjnych władz niemieckich*, in: *Bydgoszcz – 650 lat praw miejskich*, ed. M. Grzegorz and Z. Biegański, Bydgoszcz 1996, p. 266.
115 E. Okoń, *Koronowo – rozwój przestrzenny i przeobrażenia* (as n. 27), pp. 299–300.
116 Z. Kuras, *W latach Polski Ludowej (1945–1965)*, in: *Koronowo. Zarys dziejów miasta*, ed. M. Biskup, Bydgoszcz 1968, pp. 75–76; W. Jastrzębski, *Koronowo w czasie II wojny światowej* (as n. 113), p. 188.
117 T. Kawski, *Koronowo w latach 1945–1989*, in: *Dzieje Koronowa*, scientific ed. D. Karczewski, Koronowo 2009, p. 206, fn. 110 and p. 211.
118 G. Myk, *Kalendarium ważniejszych wydarzeń w Koronowie z lat 1989–2008*, in: *Dzieje Koronowa*, scientific ed. D. Karczewski, Koronowo 2009, p. 318.
119 Z. Kuras, *W latach Polski Ludowej* (as n. 116), p. 86, table 1; *Powierzchnia i ludność w przekroju terytorialnym w 2015 r.*, Warszawa 2015, p. 66 and 168.
120 T. Kawski, *Koronowo w latach 1945–1989* (as n. 117), pp. 197 and 211–210; *Monografia mostów województwa kujawsko-pomorskiego – Brda i Kanał Bydgoski* (Mosty z biegiem rzek, ed. K. Dudek, vol. 2), Bydgoszcz–Grudziądz 2012, pp. 177–184.
121 T. Kawski, *Koronowo w latach 1945–1989* (as n. 117), pp. 197–203 and 211; E. Okoń, *Koronowo – rozwój przestrzenny i przeobrażenia* (as n. 27), p. 301.
122 *Statystyka miast i osiedli 1945–1965* (Statystyka regionalna, no. 6), Warszawa 1967, pp. 408–409 and 676.
123 E. Okoń, *Koronowo – rozwój przestrzenny i przeobrażenia* (as n. 27), pp. 301–302; T. Kawski, *Koronowo w latach 1945–1989* (as n. 117), pp. 205–206 and 210.
124 G. Myk, *Kalendarium ważniejszych wydarzeń* (as n. 118), pp. 327 and 329.
125 *Powierzchnia i ludność w przekroju terytorialnym w 2015 r*. (as n. 119), pp. 66 and 168.

BIBLIOGRAFIA HISTORII MIASTA
(WYBÓR)

BIBLIOGRAPHY OF THE HISTORY OF THE TOWN
(SELECTION)

1. BIBLIOGRAFIE / BIBLIOGRAPHIES

Bibliografia [regionu kujawsko-pomorskiego], lata 1945–1998, oprac. M. Berent, M. Mościcka, B. Podraza, K. Sarnowska, „Rocznik Kulturalny Kujaw i Pomorza", t. 1–16, 1963–1964 (1965)–2002.

Bibliografia historii Kujaw za lata 2000–2009, oprac. T. Krzemiński, T. Łaszkiewicz, „Ziemia Kujawska", t. 17–23, 2004–2010.

Bibliografia historii Pomorza Wschodniego i Zachodniego oraz krajów regionu Bałtyku, lata 1958–2012, oprac. H. Baranowski, W. Chojnacki, U. Zaborska, A. Biedrzycki, „Zapiski Historyczne", t. 24–79, 1958–2014.

Bibliografia historii Wielkopolski, oprac. A. Wojtkowski, t. 1, Poznań 1938.

Bibliografia historii Wielkopolski za lata 1939–2000. Miejscowości, oprac. M. Boksa, J. Jahns, M. Łuczak, R. Marciniak, Poznań 2005 [Biblioteka Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk, dostęp on-line http://www.biblioteka.ptpn.poznan.pl/sites/default/files/bibliografiamiejscowosci.pdf].

Bibliografia województwa bydgoskiego 1945–1975, oprac. E. Jaworska-Górecka, G. Kowalska, G. Ślizień-Koralewska, Bydgoszcz 2004.

Bibliografia województwa bydgoskiego 1987–1998, oprac. H. Gajdulewicz, M. Tomczak, Bydgoszcz 1995–2009.

Bibliografia województwa kujawsko-pomorskiego: powiaty: bydgoski, inowrocławski, mogileński, nakielski, sępoleński, świecki, tucholski, żniński 1999–2007, oprac. H. Gajdulewicz, M. Kiełkowska, K. Łobocka, Bydgoszcz 2001–2008.

Bibliographie Bromberg. Verzeichnis des deutschsprachigen Schrifttums über das Bromberger Land, bearb. v. H. Rister, Wilhelmshaven 1977.

Bibliographie zur Geschichte Großpolens / Bibliografia historii Wielkopolski, bearb. E. Janus, B. Nowak, C. Schütte (Bibliographien zur Geschichte und Landeskunde Ostmitteleuropas; Bd. 39), Marburg 2006.

Frankiewicz C., *Opracowania i źródła do dziejów miast pomorskich, Bydgoszczy, Koronowa i Fordonu*, w: idem, *Dzieje miast Rzeczypospolitej Polskiej. Polska w słowie i obrazach*, t. 4: *Dzieje Torunia, Bydgoszczy i miast okolicznych*, Poznań 1930, s. 120–126.

2. CZASOPISMA / JOURNALS

„Bromberg", Jg. 1, 1959–.

„Jahrbuch des Bromberger Historischen Vereins für den Netzedistrikt", Bd. 1–2, 1886–1888; od 1891 „Jahrbuch der Historischen Gesellschaft für den Netzedistrikt zu Bromberg", Jg. 3–10, 1891–1899.

„Studia Pelplińskie", t. 1, 1969–.

„Tematy Koronowskie", R. 1, 1983–.

„Westpreußen-Jahrbuch", Bd. 1, 1950–.

„Zapiski Towarzystwa Naukowego w Toruniu", t. 1–20, 1908–1954 (1955); od t. 21 „Zapiski Historyczne", t. 21, 1955 (1956)–.

„Ziemia Kujawska", t. 1, 1963–.

3. WYDAWNICTWA ŹRÓDŁOWE / SOURCE PUBLICATIONS

Dokumenty kujawskie i mazowieckie przeważnie z XIII wieku, wyd. B. Ulanowski (Archiwum Komisji Historycznej Akademii Umiejętności, t. 4), Kraków 1887.

Dzieje ziemi kujawskiej oraz akta historyczne do nich służące, wyd. A. Pawiński, t. 1–5, Warszawa 1888.

Kabaciński R., *Inedita koronowskie z lat 1752–1756*, w: *Bydgoszcz jako ośrodek administracyjny na przestrzeni wieków*, pod red. Z. Biegańskiego i W. Jastrzębskiego, „Prace Komisji Historii Bydgoskiego Towarzystwa Naukowego", t. 16, Bydgoszcz 1998, s. 265–271.

Kabaciński R., *Materiały do dziejów zatargu miasta Koronowa z opatem koronowskim w połowie XVIII wieku*, „Prace Komisji Historii Bydgoskiego Towarzystwa Naukowego", t. 5, Bydgoszcz 1968, s. 151–166.

Karczewski D., *Kujawskie dokumenty księcia słupskiego Kazimierza IV (Kaźka) z lat 1371–1376. Część 1*, „Zapiski Historyczne", t. 67, 2002, z. 1, s. 111–123; *Część 2*, „Zapiski Historyczne", t. 67, 2002, z. 2, s. 105–116.

Kodeks dyplomatyczny Wielkopolski, t. 1–11, Poznań–Warszawa 1877–1999 [t. 1–4 wyd. I. Zakrzewski, t. 5 wyd. F. Piekosiński,

t. 6 wyd. A. Gąsiorowski, H. Kowalewicz, t. 7 wyd. A. Gąsiorowski, R. Walczak, t. 8–11 wyd. A. Gąsiorowski, T. Jasiński].

Kujawski W., *Repertorium ksiąg wizytacyjnych diecezji kujawsko-pomorskiej przechowywanych w Archiwum Archidiecezjalnym w Gnieźnie. (Część pierwsza)*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne", t. 77, 2002, s. 149–268; *(Część druga)*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne", t. 78, 2002, s. 71–159.

Kujawski W., *Repertorium ksiąg wizytacyjnych diecezji kujawsko-pomorskiej przechowywanych w Archiwum Diecezjalnym we Włocławku. Część 1: Wizytacje XVI i XVII wieku*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne", t. 68, 1997, s. 27–161.

Kujawski W., *Repertorium ksiąg wizytacyjnych diecezji kujawsko-pomorskiej przechowywanych w Archiwum Diecezjalnym we Włocławku. Część 2: Wizytacje XVIII wieku, zeszyt 1: Wizytacje pierwszej połowy XVIII wieku*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne", t. 71, 1999, s. 141–252.

Kujawski W., *Repertorium ksiąg wizytacyjnych diecezji kujawsko-pomorskiej przechowywanych w Archiwum Diecezjalnym we Włocławku. Część 2: Wizytacje XVIII wieku, zeszyt 3: Wizytacje drugiej połowy XVIII wieku*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne", t. 73, 2000, s. 277–397.

Liber mortuorum monasterii Coronoviensis O. Cist., wyd. A. Mańkowski, „Fontes Towarzystwa Naukowego w Toruniu", t. 25, Toruń 1931.

Monumenta historica dioeceseos Wladislaviensis, t. 1–25, ed. S. Chodyński, Wladislaviae 1881–1912.

Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym, t. 1: *Wielkopolska*, wyd. A. Pawiński (Źródła dziejowe, t. 13), Warszawa 1883.

Pommerellisches Urkundenbuch, hrsg. M. Perlbach, Danzig 1882.

Raport wojskowo-statystyczny departamentu bydgoskiego z 1813 r., wyd. M. Kallas, J. Wojciak, w: *Dokumenty do dziejów Kujaw i ziemi dobrzyńskiej XIV–XIX w.*, wyd. Z. Guldon, R. Kabaciński, M. Kallas, J. Wojciak (Źródła do dziejów Bydgoszczy nr 8), Warszawa–Poznań 1974, s. 61–87.

Senkowski J., *Lustracja poradlnego i rejestr łanów województwa brzesko-kujawskiego i inowrocławskiego z roku 1489*, „Teki Archiwalne", t. 7, 1961.

Statystyka departamentu bydgoskiego ułożona w miesiącu kwietniu 1812 roku, wyd. M. Kallas, J. Wojciak (Źródła do dziejów Bydgoszczy nr 7), Warszawa–Poznań 1972.

Visitationes archidiaconatus Pomeraniae Hieronymo Rozrażewski Vladislaviensi et Pomeraniae episcopo factae, wyd. S. Kujot, „Fontes Towarzystwa Naukowego w Toruniu", t. 1–3, Toruń 1897–1899.

Wilczek-Karczewska M., Karczewski D., *Dokument uposażenia szpitala Świętego Ducha w Koronowie*, „Ziemia Kujawska", t. 21, 2008, s. 89–97.

4. OGÓLNE OPRACOWANIA HISTORII MIASTA / GENERAL STUDIES OF THE HISTORY OF THE TOWN

Aus Brombergs Vergangenheit. Ein Heimatbuch für den Stadt- und Landkreis, zusammengestellt v. G. Meinhardt, Wilhelmshaven 1973.

Bär M., *Westpreussen unter Friedrich dem Grossen*, Bd. 1–2 (Publikationen aus den Königlich-Preussischen Staatsarchiven, Bd. 83–84), Leipzig 1909.

Bitwa pod Koronowem 10 X 1410. Materiały z sesji naukowej zorganizowanej w Bydgoszczy w 550 rocznicę bitwy, red. nauk. A. Tomczak, Bydgoszcz 1961.

Chełminiak M., Jakubowski J., *Koronowo i okolice – „Szczęśliwa Dolina"*, Bydgoszcz 2009.

Czaplicka-Jedlikowska M., *Toponimia gminy Koronowo w powiecie bydgoskim*, w: *Nazwy terenowe i nazewnictwo miejskie Mazowsza i Podlasia*, pod red. H. Sędziak, M. Dajnowicz (Polszczyzna Mazowsza i Podlasia, t. 11), Łomża 2007, s. 245–262.

Czaplicka-Jedlikowska M., *Toponimia miejska historycznej części Koronowa*, w: *Język, historia, polityka*, pod red. E. Laskowskiej i M. Jaracz, „Prace Komisji Językoznawczej Bydgoskiego Towarzystwa Naukowego", t. 17, Bydgoszcz 2007, s. 25–38.

Derdej P., *Koronowo 1410*, Warszawa 2004.

Derdej P., *1410 Koronowo* (Zwycięskie Bitwy Polaków, t. 38), Warszawa 2015.

Dzieje Koronowa, pod red. nauk. D. Karczewskiego, Koronowo 2009.

Fiedler K., *Koronowo*, w: *Księga pamiątkowa Powstania Wielkopolskiego z ilustracjami*, red. K. Ulatowski, Bydgoszcz 1925, s. 114–117.

Fiedler K., *Koronowo*, „Ziemia", R. 13, 1928, nr 1, s. 2–7.

Frankiewicz C., *Dzieje miast Rzeczypospolitej Polskiej. Polska w słowie i obrazach*, t. 4: *Dzieje Torunia, Bydgoszczy i miast okolicznych*, Poznań 1930, s. 109–115.

Goldbeck J.F., *Volständige Topographie des Königreich Preussen. Zweiter Theil welcher die Topographie von West-Preussen enthält*, 4. Lieferung: *Westpreußen*, Teil 1–2, Marienwerder 1789.

Guldon Z., *Lokacje miast kujawskich i dobrzyńskich w XIII–XVI* w., „Ziemia Kujawska", t. 2, 1968, s. 19–46.

Guldon Z., *Rozmieszczenie własności ziemskiej na Kujawach w II połowie XVI w.* (Roczniki Towarzystwa Naukowego w Toruniu, t. 69, z. 2), Toruń 1964.

Guldon Z., *W sprawie początków miasta Koronowa*, „Prace Komisji Historii Bydgoskiego Towarzystwa Naukowego", t. 3, Bydgoszcz 1966, s. 5–10.

Guldon Z., Powierski J., *Podziały administracyjne Kujaw i ziemi dobrzyńskiej w XIII–XIV wieku* (Prace Wydziału Nauk Humanistycznych Bydgoskiego Towarzystwa Naukowego, Seria C, nr 15), Warszawa–Poznań 1974.

Jóźwiak S., *Klasztor cysterski w Koronowie w okresie konfliktów polsko-krzyżackich w pierwszej połowie XV wieku*, w: *Ecclesia – Cultura – Potestas. Studia z dziejów kultury i społeczeństwa. Księga ofiarowana Siostrze Profesor Urszuli Borkowskiej OSU*, pod red. P. Krasa, A. Januszek, A. Nalewajek, W. Polaka, Kraków 2006, s. 157–168.

Koronowo. Zarys dziejów miasta, pod red. M. Biskupa (Prace Popularnonaukowe Bydgoskiego Towarzystwa Naukowego nr 2), Bydgoszcz 1968.

Kozierowski S., *Nazwy geograficzne i osadźcy ziemi Bydgoskiej*, „Przegląd Bydgoski", R. 1, 1933, z. 3, s. 19–40.

Monasticon Cisterciense Poloniae, red. A.M. Wyrwa, J. Strzelczyk, K. Kaczmarek, t. 1–2, Poznań 1999.

Myk A.F., *Z przeszłości Koronowa i klasztoru Cystersów*, „Przegląd Bydgoski", R. 6, 1938, z. 2, s. 27–44.

Neugebauer L., *Kriegsausbruch September 1939 in Krone an der Brahe*, „Westpreußen-Jahrbuch", Bd. 52, 2002, s. 83–86.

Pobłocki G., *Koronowo, jego nazwy i początek*, „Zapiski Towarzystwa Naukowego w Toruniu", t. 2, 1913, nr 9, s. 184–188.

Rasmus H., *Die Stadt Krone an der Brahe. Wo die Flößer einst zu Hause waren – Lage, Geschichte, Menschen*, „Westpreußen-Jahrbuch", Bd. 49, 1999, s. 25–40.

Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, pod red. F. Sulimierskiego, B. Chlebowskiego, W. Walewskiego, t. 4, Warszawa 1883, s. 411–413; t. 15, cz. 2, Warszawa 1902, s. 127.

Szulist W., *Przeszłość obecnych obszarów diecezji pelplińskiej*, t. 1–5, Pelplin–Gdańsk 2000–2010.

Śliwiński B., *Pogranicze kujawsko-pomorskie w XII–XIII wieku. Z dziejów Bydgoskiego i Wyszogrodzkiego w latach 1113–1296* (Prace Wydziału Nauk Humanistycznych Bydgoskiego Towarzystwa Naukowego, Seria C, nr 32), Warszawa–Poznań 1989.

Talaśka M., *Koronowo powiat bydgoski*, w: *Monografia Wielkiego Pomorza i Gdyni. Z okazji 20-lecia powrotu Ziemi Pomorskiej do Macierzy*, [Toruń–Lwów 1939], s. 49–51.

Wuttke H., *Städtebuch des Landes Posen*, Leipzig 1864.

Wyrwa A.M., *Opactwa cysterskie na Pomorzu. Zarys dziejów i kultury* (Szlakami polskiego Milenium), Poznań 1999.

5. HISTORIA BUDOWNICTWA I PRZESTRZEŃ MIEJSKA / THE HISTORY OF CONSTRUCTION AND MUNICIPAL SPACE

Börsch-Supan E., Ostrowska-Kębłowska Z., *Karl Friedrich Schinkel – Die Provinzen Ost- und Westpreußen und Großherzogtum Posen* (Karl Friedrich Schinkel Lebenswerk, Bd. 18, begr. v. P. O. Rave), München–Berlin 2003.

Kowalewski G., *Przeobrażenia jezior i mokradeł w strefie oddziaływania Zbiornika Koronowskiego* (Prace Zakładu Biogeografii i Paleoekologii Uniwersytetu im. A. Mickiewicza w Poznaniu, t. 3), Poznań 2003.

Monografia mostów województwa kujawsko-pomorskiego – Brda i Kanał Bydgoski (Mosty z biegiem rzek, pod red. K. Dudka, t. 2), Bydgoszcz–Grudziądz 2012.

Perlińska A., *Problematyka rozwoju Bydgoszczy i powiatu bydgoskiego w planach okupacyjnych władz niemieckich*, w: *Bydgoszcz – 650 lat praw miejskich*, pod red. M. Grzegorza i Z. Biegańskiego, Bydgoszcz 1996, s. 263–271.

Posadzy W., *Koronowo*, w: *Studia z historii budowy miast polskich*, „Prace Instytutu Urbanistyki i Architektury", R. 6, 1957, z. 2, s. 15–38.

Schemel T., *Der Burgberg stary dwór bei Krone an der Brahe*, „Jahrbuch der Historischen Gesellschaft für den Netzedistrikt zu Bromberg", Jg. 8, 1897, s. 33–36.

Woźny J., *Obozowisko mezolityczne w Koronowie, stan. 5, woj. bydgoskie (ze studiów nad grupą chojnicką w dorzeczu Brdy)*, „Sprawozdania Archeologiczne", t. 49, 1997, s. 21–37.

6. HISTORIA SPOŁECZNO-GOSPODARCZA / SOCIAL-ECONOMIC HISTORY

Bogucki A., *Towarzystwo Gimnastyczne „Sokół" na Pomorzu 1893–1939*, Bydgoszcz 1997.

Dyroff S., *Erinnerungskultur im deutsch-polnischen Kontaktbereich. Bromberg und der Nordosten der Provinz Posen (Wojewodschaft Poznań) 1871–1939* (Einzelveröffentlichungen des Deutschen Historischen Instituts Warschau, Bd. 19), Osnabrück 2007.

Garbaczewski W., *Pieniądz zastępczy Koronowa nad Brdą (Crone a.d. Brahe)*, „Biuletyn Numizmatyczny", R. 2008, nr 4, s. 287–292.

Guldon Z., *Zaludnienie miast kujawskich w XVI i pierwszej połowie XVII wieku*, „Prace Komisji Historii Bydgoskiego Towarzystwa Naukowego", t. 1, Bydgoszcz 1963, s. 51–74.

Industrie und Gewerbe in Bromberg. Eine Darstellung der industriellen Entwicklung Brombergs vom technisch-wirtschaftlichen Standpunkte unter besonderer Berücksichtigung der letzten 50 Jahre, Bromberg [1907].

Jakóbczyk W., *Towarzystwo rolnicze w Koronowie w 1845 r.*, „Zapiski Towarzystwa Naukowego w Toruniu", t. 12, 1946 (1947), nr 1–4, s. 80–85.

Jeziorski P.A., *Kaci w miastach kujawskich (od schyłku średniowiecza do końca XVIII wieku)*, „Ziemia Kujawska", t. 23, 2010, s. 5–35.

Kabaciński R., *Uposażenie ziemskie mieszczan koronowskich w XVI wieku*, w: *Cystersi na Kujawach i na Pomorzu*, pod red. D. Karczewskiego i A.M. Wyrwy, „Nasza Przeszłość", t. 96, 2001, s. 169–192.

Kozłowski R., *Rozwój uposażenia klasztoru cysterskiego w Byszewie (Koronowie) do końca XIV w.* (Prace Wydziału Nauk Humanistycznych Bydgoskiego Towarzystwa Naukowego, Seria C, nr 12), Warszawa–Poznań 1972.

Kozłowski T., *Znaczenie gospodarki turystycznej na przykładzie gminy Koronowo*, „Ekonomiczne Problemy Turystyki", Nr 8, 2007, s. 105–112.

Nagielski M., Kossarzecki K., Przybyłek Ł., Haratym A., *Zniszczenia szwedzkie na terenie Korony w okresie potopu 1655–1660*, Warszawa 2015.

Pawlak M., *Szkoły parafialne na Kujawach w epoce staropolskiej*, Bydgoszcz 2005.

Pawłowski J., *Koronowo Wąskotorowe*, „Świat Kolei", R. 2007, nr 3, s. 36–39.

Pawłowski J., *150 lat kolei w regionie kujawsko-pomorskim 1851–2001*, Bydgoszcz 2001.

Perlińska A., *Ciężkie więzienie karne w Koronowie w latach 1939–1945*, Bydgoszcz 1997.

Perlińska A., *„Marsz śmierci" więźniów koronowskich w styczniu 1945 r. w świetle raportu Riegla*, „Kronika Bydgoska", t. 17, 1995 (1996), s. 167–173.

Pokropiński B., *Koleje wąskotorowe regionu bydgoskiego*, [Bydgoszcz] 1986.

Sławińska K., *Przemysł drzewny w Bydgoszczy i okolicy w latach 1871–1914*, „Prace Komisji Historii Bydgoskiego Towarzystwa Naukowego", t. 6, Bydgoszcz 1969, s. 95–118.

Sto lat sportu w Koronowie, Koronowo 1995.

Szczepkowski J., *Koronowo*, w: *Studia geograficzne nad aktywizacją małych miast*, pod red. K. Dziewońskiego, M. Kiełczewskiej-Zaleskiej, L. Kosińskiego i in. (Prace Geograficzne nr 9), Warszawa 1957, s. 313–322.

Ślusarczyk W., *Apteka „Pod Orłem" w Koronowie i Apteka „Przy Bielawach" w Bydgoszczy – apteka prowincjonalna i apteka wielkomiejska. Ich kultura materialna w świetle źródła z 1951 r. Porównanie*, w: *Pamiętnik XV Sympozjum Historii Farmacji Stargard'2006*, red. R. Kalinowski, Szczecin–Poznań 2006, s. 204–210.

7. HISTORIA SZTUKI, KULTURY I KOŚCIOŁÓW / HISTORY OF ART, CULTURE AND CHURCHES

Derkowska-Kostkowska B., *Dzieje Cystersów opisane w obrazach koronowskich*, „Materiały do dziejów kultury i sztuki Bydgoszczy i regionu", z. 1, Bydgoszcz 1996, s. 88–103.

Diecezja chełmińska. Zarys historyczno-statystyczny, Pelplin 1928.

Heppner A., Herzberg I., *Aus Vergangenheit und Gegenwart der Juden und der jüd. Gemeinden in den Posener Landen nach gedruckten und ungedruckten Quellen*, Koschmin–Bromberg 1909.

Jarzewicz J., *Kościół w Koronowie. Architektura cysterska a ekspansja brandenburska w końcu XIII wieku*, w: *Cystersi na Kujawach i na Pomorzu*, pod red. D. Karczewskiego i A.M. Wyrwy, „Nasza Przeszłość", t. 96, 2001, s. 283–298.

Karczewski D., *Tradycja fundacyjna klasztoru cystersów w Byszewie (Koronowie)*, w: *Cystersi w społeczeństwie Europy Środkowej*, red. nauk. A.M. Wyrwa i J. Dobosz, Poznań 2000, s. 298–313.

Karczewski D., *Z dziejów wewnętrznych klasztoru cystersów w Byszewie (Koronowie) w okresie przedtrydenckim*, w: *Cystersi na Kujawach i na Pomorzu*, pod red. D. Karczewskiego i A.M. Wyrwy, „Nasza Przeszłość", t. 96, 2001, s. 11–32.

Katalog kultury żydowskiej w województwie kujawsko-pomorskim, pod red. H. Czachowskiego i J. Słomskiej-Nowak, Toruń 2011.

Katalog Zabytków Sztuki w Polsce, t. 11: *Dawne województwo bydgoskie*, pod red. T. Chrzanowskiego i M. Korneckiego, z. 3: *Bydgoszcz i okolice*, oprac. T. Chrzanowski i M. Kornecki oraz R. i T. Juraszowie, Warszawa 1977.

Kawski T., *Gminy żydowskie pogranicza Wielkopolski, Mazowsza i Pomorza w latach 1918–1942*, Toruń 2007.

Kawski T., *Życie muzyczne Koronowa w latach 1945–2005*, w: *Wydarzenia muzyczne na Pomorzu i Kujawach*, pod red. A. Kłaput-Wiśniewskiej i B. Mielcarek-Krzyżanowskiej, Bydgoszcz 2006, s. 107–113.

Kącka K., *Dekanat fordoński w latach 1939–1956*, Toruń 2002.

Kohte J., *Verzeichnis der Kunstdenkmäler der Provinz Posen*, Bd. 4: *Die Kunstdenkmäler des Regierungsbezirks Bromberg*, Berlin 1897.

Krawczyk J., *Cysterskie stalle w Koronowie. Ich budowa i funkcje użytkowe*, w: *Cystersi na Kujawach i na Pomorzu*, pod red. D. Karczewskiego i A.M. Wyrwy, „Nasza Przeszłość", t. 96, 2001, s. 299–319.

Kujawski W., *Parafie diecezji włocławskiej. Archidiakonaty: kruszwicki i włocławski*, Włocławek 2014.

Mietz A., *Katalog kościołów na Kujawach uszkodzonych i zniszczonych w wojnie 1655–1660*, w: *Rozważania i badania z perspektywy 90. rocznicy powrotu Pomorza i Kujaw Północnych do Macierzy*, pod. red. Z. Biegańskiego i W. Jastrzębskiego, „Prace Komisji Historii Bydgoskiego Towarzystwa Naukowego", t. 22, Bydgoszcz 2010, s. 217–231.

Okoń E., *Dzwony z kościoła pocysterskiego w Koronowie*, w: *Ludwisarstwo w Polsce*, pod red. K. Kluczwajd, Toruń 2003, s. 45–52.

Okoń E., *Obrazy Bernarda Franciszka Remeli z kościoła pocysterskiego w Koronowie*, w: *Cystersi na Kujawach i na Pomorzu*, pod red. D. Karczewskiego i A.M. Wyrwy, „Nasza Przeszłość", t. 96, 2001, s. 321–364.

Okoń E., *Zabudowa klasztoru cysterskiego w Koronowie w XVIII stuleciu*, w: *Conservatio est aeterna creatio. Księga dedykowana prof. Janowi Tajchmanowi*, pod red. J. Krawczyka, Toruń 1999, s. 239–263.

Skibiński S., *Gotycka architektura pocysterskiego kościoła w Koronowie*, „Prace Komisji Sztuki Bydgoskiego Towarzystwa Naukowego", t. 2, Bydgoszcz 1967, s. 11–58.

Werner A., Steffani J., *Geschichte der evangelischen Parochien in der Provinz Posen*, Lissa 1904.

Zabytki architektury i budownictwa w Polsce, t. 5, cz. 2: *Województwo bydgoskie*, oprac. K. Parucka, Warszawa 1997.

Zabytki architektury województwa bydgoskiego, oprac. red. E. i M. Gąsiorowscy, Bydgoszcz 1974.

8. KARTOGRAFIA / CARTOGRAPHY

Allgemeine Kartensammlung Provinz Westpreußen. Spezialinventar, bearb. v. W. Bliss (Veröffentlichungen aus den Archiven Preussischer Kulturbesitz, Bd. 50), Köln–Weimar–Wien 2000.

Czajkowska R., Dmochowska M., *Bydgostiana kartograficzne w zbiorach Wojewódzkiej Biblioteki Publicznej w Bydgoszczy. Katalog*, Bydgoszcz 1980.

Die Festungspläne des preußischen Kriegsministeriums. Ein Inventar, bearb. v. W. Bliss, Bd. 1–2 (Veröffentlichungen aus den Archiven Preussischer Kulturbesitz, Bd. 59), Köln–Weimar–Wien 2008.

Die Plankammer der Regierung Bromberg. Spezialinventar 1772 bis 1912, bearb. v. W. Bliss (Veröffentlichungen aus den Archiven Preussischer Kulturbesitz, Bd. 16), Köln–Wien 1978.

Die Plankammer der Regierung Marienwerder. Spezialinventar 1670 bis 1919, bearb. v. W. Bliss (Veröffentlichungen aus den Archiven Preussischer Kulturbesitz, Bd. 19), Köln–Wien 1982.

Historische Pläne und Grundrisse von Städten und Ortschaften in Polen / Dawne plany i rzuty poziome miast i innych miejscowości w Polsce, Ein deutsch-polnischer Katalog / Katalog niemiecko-polski, hrsg. v. A. Jammers, bearb. v. E. Klemp, Wiesbaden 2000.

Keyser E., *Verzeichnis der ost- und westpreußischen Stadtpläne* (Einzelschriften der Historischen Kommission für ost- und westpreußische Landesforschung, Bd. 3), Königsberg 1929.

Konias A., *Kartografia topograficzna państwa i zaboru pruskiego od II połowy XVIII wieku do połowy XIX wieku*, Słupsk 2010.

Lasek P., *Katalog planów, pomiarów i rysunków architektonicznych w zbiorach Instytutu Sztuki PAN*, t. 4: *Miejscowości H – Kó*, pod red. W. Mossakowskiej, Warszawa 2012.

Pläne und Grundrisse von Städten sozialistischer Länder Europas (1574–1850), bearb. v. W. Klaus (Kartographische Bestandsverzeichnisse der Deutschen Staatsbibliothek, Bd. 3), Berlin 1976.

Plany miast w polskich archiwach państwowych. Katalog, oprac. M. Lewandowska, M. Stelmach, pod kierunkiem A. Tomczaka, Warszawa 1996.

OPIS MAP I WIDOKÓW

1. Koronowo. Plan katastralny 1910.

Skala: 1 : 2 500.

Opracowany na podstawie:

Kreis Bromberg. Gemarkung Crone Nr. 21. Gemarkungskarte in 10 Blättern. Blatt 4, Maβstab 1 : 5000/5018,5 nach der durch Kundler im Jahre 1829/[18]30 gefertigten Karte kopiert im Jahre 1861 durch den Feldmesser [Arthur] Striewski. Kopiert und vervollständigt durch Nachtragung der Veränderungen bis zum Rechnungsjahre 1910 einschließlich durch den Katasterhilfszeichner [Paul] Berg. Die Richtigkeit bescheinigt der Katasterinspektor [Albert] Pfundt Steuerrat, 24.3.[19]11.

Kreis Bromberg. Gemarkung Crone Nr. 21. Gemarkungskarte in 10 Blättern. Blatt 6, Maβstab 1 : 5000. Gefertigt und verfollständigt [sic] im Monat Juli 1935 in der Katasterverwaltung in Posen aus der im Jahre 1863 durch [Arthur] Striewski auf Grund bewirkter Aufnahme gefertigten Karte. / Powiat Bydgoszcz, Obręb Koronowo, Nr. 21, Mapa obrębu w 10 kartach, Karta 6, Podziałka 1 : 5000. Sporządzono i uzupełniono w lipcu 1935 r. w Oddziale Katastralnym w Poznaniu z mapy sporządzonej na podstawie nowego zdjęcia w roku 1863 przez [Arthura] Striewskiego; Gefertigt/sporządził Marcinkowski 11.7.[19]35; Geprüft/sprawdził [Otto] Rimke, 17.10.[19]35.

Rysunek kolorowany, papier.

Opracowanie historyczne: Emanuel Okoń, opracowanie kartograficzne: Radosław Golba, Zenon Kozieł, Agnieszka Pilarska.

Starostwo Powiatowe w Bydgoszczy, Wydział Geodezji i Kartografii.

2. Koronowo. Rozwój przestrzenny miasta XIV–XX w.

Skala 1 : 5 000; 1 : 50 000.

Opracowanie historyczne: Emanuel Okoń, opracowanie kartograficzne: Radosław Golba, Zenon Kozieł, Agnieszka Pilarska.

3. Koronowo. Okolice miasta 1781/1783–1787.

Skala: 1 : 50 000.

Rysunek wielobarwny, papier na płótnie, wymiary arkusza 97 × 64 cm.

Autor: Friedrich Wilhelm Carl von Schmettau (1743–1806).

Tytuł: *Kartenwerk des Grafen Friedrich Wilhelm Carl von Schmettau, aufgenommen und zusammengetragen 1767–1787.*

Staatsbibliothek zu Berlin – Stiftung Preussischer Kulturbesitz, sygn. L 5420, Section 34.

4. Koronowo. Okolice miasta 1796–1802.

Skala: 1 : 50 000.

Rysunek wielobarwny, papier, wymiary arkusza 60 × 45 cm.

Fragment z: *Karte von den Provinzen Litthauen, Ost und West Preussen u. d. Netz-Distrikte Auf Befehl Ihrer Majestäten des Königs Friedrich Wilhelm II und Friedrich Wilhelm III auf Antrag des Staats Ministers und Departements-Chefs Freiherrn von Schrötter in den Jahren 1796 bis 1802 vermessen und topographisch aufgenom[m]en von Friedrich Bernhard Engelhardt Königlichem Kriegs und Domainen-Rathe, und Bau-Director in Neu-Ost-Preußen.*

Staatsbibliothek zu Berlin – Stiftung Preussischer Kulturbesitz, sygn. III C, N 1020, Section 109, 110, 118, 119.

5. Koronowo. Okolice miasta 1909–1911.

Skala: 1 : 25 000.

Druk kolorowany, papier.

Fragmenty map topograficznych (Messtischblatt): arkusze nr 1260/2673 („Crone a.d. Brahe"), pomiar 1911, wyd. 1913; 1261/2674 („Schirotzken"), pomiar 1911, wyd. 1913; 1345/2773 („Wtelno") pomiar 1910–1911, wyd. 1913; 1346/2774 („Zolondowo") pomiar 1909–1911, wyd. 1912.

Wydanie: Preussischen Landesaufnahme, 1912–1913.

Archiwum Państwowe w Bydgoszczy, Zbiór map topograficznych, sygn. 1/249, 1/268, 1/269; Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz, Berlin–Dahlem, sygn. XX. HA, C 10740 (arkusz nr 1260/2673).

6. Koronowo. Plan miasta i okolic 1923.

Skala: 1 : 100 000; 1 : 25 000.

Druk barwny, papier, wymiary 56 × 72 cm; plan Koronowa wymiary 7,4 × 9 cm.

Autor: Stanisław Łabendziński (1880–1933).

Druk: Wielkopolski Zakład Graficzny K[onrad] Rozynek, Poznań [1923].

Tytuł: *Dr. Stanisław Łabendziński, Mapa powiatu bydgoskiego w podziałce 1 : 100.000.* Dodatkowo mapy poboczne: plany Bydgoszczy, Fordonu, Solca Kujawskiego i Koronowa, skala 1 : 25 000. Tytuł mapy pobocznej: *Plan szczegółowy m. KORONOWA w podziałce 1 : 25.000*.

Biblioteka Uniwersytecka w Toruniu, sygn. M–1143.

Reprodukcja: niepublikowany.

7. Koronowo. Panorama miasta z końca XVII w.

Fragment obrazu „Nadanie przez papieża przywilejów opatowi Ignacemu Bernardowi Gnińskiemu" z kościoła pocysterskiego w Koronowie, olej na płótnie, koniec XVII w., malarz nieznany. Fot. M. Chełminiak, 2008.

Reprodukcja: *Dzieje Koronowa*, pod red. D. Karczewskiego, Koronowo 2009, il. 51, s. XXV; M. Chełminiak, J. Jakubowski, *Koronowo i okolice – „Szczęśliwa Dolina"*, Bydgoszcz 2009, [s. 96].

8. Koronowo. Plan gruntów spornych między szpitalem pod wezwaniem Ducha Św. a mieszczanami 1779.

Skala: 1 : 2 777.

Rysunek wielobarwny, papier na płótnie, wymiary 77 × 28,5 cm.

Autor: Johann Christian Anton Werdermann.

Tytuł*: Situations Plan von denen Gärten und Ortern, welche das Hospital der Stadt Pohl[nische] Crone denen Bürgern streitig machen will, und gemaess beyliegenden schon hierüber aufgenommenen Protocollis vom 20ten et sequenten Junii, auch der Probst des Hospitals schon gegenwärtig im Besitze hat: als A. ein Garten von 14 P.R[uthen], welchen der Probst von der Spichalska in Versatz genommen. B. Garten von 21 P.Ruth[en], welchen der Probst vom Burger Jedlowski gekaufet. C. Garten von 13 P.R[uthen], welchen der Probst der Biszewka abgenommen. D. Gärte und Bau Plätze von 190 P.R[uthen], welche der Probst Leżnewić vor 20 Jahren allererst angeleget, wie auch die Garte E. F. von 73 P.R[uthen] und das Theil Acker G. gegen dem Berge, das Theil H. aber schon der jetzige Probst erst seit 6 Jahren sich umzäunet und geackert, und zusammt 1918 P.R[uthen]. J. die Vorder Garten von 39 P.R[uthen], welche vorhin die Städt Schreiber Wiese gewesen. K. die anstossende Gärte von 87 P.R[uthen], welche vor 15 Jahren dem Widinski gehöret. L. Garten von 17. P.R[uthen], welchen der Probst Krausa vor 10 Jahren vom Bürger Dutkewicz gekaufet. M. sind dem Probst Krausa bewilligte Gärte umzäunen zu dörffen von 174 P.Ruth[en] und endlich. N. die sogenandte Ziegeley von 348 P.Ruth[en], welche vorhin dem verstorbenen Strichar aus der Stadt gehöret. Diese Beschreibung ist aus beyseyenden Protoc. vom 20ten et sequenten Juni gantz deutlich, der Zusammenhang einzusehen, und die übrige Theile, welche nicht marquiret, sind jederzeit ohnstreitig zur Stadt gehorig gewesen, aufgenommen und verfertiget im Jahr 1779 vom J.C.A. Werdermann, Königl. Preuss. Cammer Ingenieur*.

Archiwum Państwowe w Bydgoszczy, Akta miasta Koronowa, sygn. 126.

Reprodukcja: *Dzieje Koronowa*, pod red. D. Karczewskiego, Koronowo 2009, il. 50, s. XXV (fragment); M. Chełminiak, J. Jakubowski, *Koronowo i okolice – „Szczęśliwa Dolina"*, Bydgoszcz 2009, [s. 134].

9. Koronowo. Plan miasta i należących do niego gruntów 1786.

Skala: około 1 : 14 000.

Rysunek wielobarwny, papier, wymiary 40 × 33,5 cm.

Autor: Johann Christian Anton Werdermann.

Tytuł: *Situations Plan von der Lage derer zur Stadt Koronowo gehörigen Cämmerey Grundstücke, welch grün angelegt, aber rund um mit städtschen Bürgern Ackern, so gelb angeleget umgeben sind, es können auch diese Stucke nicht anders genutzet werden, als wenn dieses ganze Feld, da sie alle mitten in dem einen Felde nur liegen, besäet wird, mithin wenn dieses Feld die Brachetrift, so müssen die Stucke auch unbenutzet liegenbleiben, zur allgemeinen Hütung, dahero selbige auch nicht bebauet werden können. Aufgenommen von dem Werdermann Cammer Conducteur*.

Archiwum Państwowe w Bydgoszczy, Akta miasta Koronowa, sygn. 58, f. 74v–75.

Reprodukcja: M. Chełminiak, J. Jakubowski, *Koronowo i okolice – „Szczęśliwa Dolina"*, Bydgoszcz 2009, [s. 113].

10. Koronowo. Fragment planu miasta 1825.

Skala: 1 : 2 500.

Rysunek wielobarwny, papier, wymiary 128 × 92 cm.

Autor: Neumann.

Tytuł: *Plan von denen in der Feldmark Coronowo zerstreut liegenden zur katholischen Pfarr Kirche gehörigen Laendereien. Mit Bezug auf die hohe Regierungs Verfügung vom 2ten September v. I. N. 705 I, speciell aufgenommen nach Preus[sischem] Maass im Monath May 1825 durch Neumann*; mapa poboczna: *Die Stadt Koronowo* i *Vorstadt Coronowo*.

Archiwum Państwowe w Bydgoszczy, Katalog Planów Królewskiej Rejencji w Bydgoszczy, sygn. 20 (2 egzemplarze).

Reprodukcja: niepublikowany.

11. Koronowo. Plan miasta i okolic 1829–1830.

Skala: 1 : 5 000.

Rysunek wielobarwny, papier na płótnie, wymiary 216 × 124,5 cm.

Autor: Kündler.

Tytuł: *Karte von der Feldmark der Stadt Koronowo im Kreise und Regierungs Bezirk Bromberg vermessen [18]29/1830 durch Kündler, König[lichen] Regier[ungs] Conduct[eur]*.

Archiwum Państwowe w Bydgoszczy, Komisja Generalna, Zbiory kartograficzne, sygn. 1720.

Reprodukcja: W. Posadzy, *Koronowo*, w: *Studia z historii budowy miast polskich*, „Prace Instytutu Urbanistyki i Architektury", R. 6, 1957, z. 2, s. 21 (przerys).

12. Koronowo. Fragment miasta nad Brdą 1848–1849.

Skala: 1 : 1 000.

Rysunek wielobarwny, papier, wymiary 109 × 75 cm.

Autor: Recht.

Tytuł: *Plan des an der Braa gelegenen Theils der Stadt Coronowo. Aufgenommen Behufs des Canal-Projectes zur Schiffbaren Verbindung der Braa von Coronowo bis zum langen Trödel des Bromberger-Canals Anno 1848/49 durch Recht*.

Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz, Berlin–Dahlem, sygn. XI. HA, B 912.

Reprodukcja: niepublikowany.

13. Koronowo. Plan miasta i okolic 1853–1854.

Skala: 1 : 2 500.

Rysunek wielobarwny, papier, wymiary 165 × 84 cm.

Autor: Emil August Herhudt.

Tytuł: *Section V. Situations-Nivellements und Pilotements-Plan vom Ackerplan des Joh. Schulz bis zur Stadt Pol[nische] Krone. Behufs Aufstellung eines Canal-Projectes von Barloggi bis Poln[ische] Krone. Aufgenommen und extrahirt aus der Sep[arat] Karte von Pol[nischen] Krone, Kündler 1829/30, und aus der Karte von der Stadt Krone, Recht 1848/49, im Jahre 1853/54 durch Herhudt Königl[ichen] Feldmesser*.

Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz, Berlin–Dahlem, sygn. XI. HA, A 1355/5.

Reprodukcja: niepublikowany.

14. Koronowo. Plan miasta 1873.

Skala: 1 : 2 500.

Rysunek wielobarwny, papier, wymiary 40 × 32,5 cm.

Autor: Wilhelm Severus.

Tytuł: *Plan der Stadt Pol[nische] Crone nach der Separationskarte copirt von W. Severus im Juni 1873*.

Archiwum Państwowe w Bydgoszczy, Akta miasta Koronowa, sygn. 74.

Reprodukcja: *Dzieje Koronowa*, pod red. D. Karczewskiego, Koronowo 2009, il. 56, s. XXVIII; M. Chełminiak, J. Jakubowski, *Koronowo i okolice – „Szczęśliwa Dolina"*, Bydgoszcz 2009, [s. 132–133].

15. Koronowo. Plan miasta 1928.

Skala: 1 : 5 000.

Rysunek wielobarwny, karton, wymiary 99 × 82,5 cm.

Autor: nieznany.

Tytuł: *Plan miasta Koronowa. Przedmiot: ustalenie dróg gminnych zob[acz] dekret z 4/7.1928*.

Archiwum Państwowe w Bydgoszczy, Akta Województwa Pomorskiego w Toruniu, sygn. I/1097.

Reprodukcja: niepublikowany.

16. Koronowo. Mapa topograficzna 1976.

Skala: 1 : 25 000.

Arkusze: 344.41; 344.43.

Centralny Ośrodek Dokumentacji Geodezyjnej i Kartograficznej w Warszawie.

17. Koronowo. Ortofotomapa 2010.

Skala: 1 : 10 000.

Piksel 50 cm.

Centralny Ośrodek Dokumentacji Geodezyjnej i Kartograficznej w Warszawie.

18. Koronowo. Mapa topograficzna 1999.

Skala: 1 : 10 000.

Arkusze: N–33–108–B–b–1, N–33–108–B–b–2, N–33–108–B–b–3, N–33–108–B–b–4.

Centralny Ośrodek Dokumentacji Geodezyjnej i Kartograficznej w Warszawie.

19. Koronowo. Zdjęcie lotnicze 2013.

Piksel 35 cm.

Centralny Ośrodek Dokumentacji Geodezyjnej i Kartograficznej w Warszawie.

20. Koronowo z lotu ptaka 2011.

Fot. Marek Chełminiak

A. Widok ogólny od południa na niegdysiejsze Przedmieście z widocznym na pierwszym planie dawnym klasztorem cysterskim, w głębi za Brdą – miasto lokacyjne.

B. Widok od południowego zachodu na dawny klasztor cysterski z kościołem konwentualnym pw. Wniebowzięcia NMP oraz rezydencję opacką. W głębi niegdysiejszy cysterski zespół młyński (młyn klasztorny, później firmy „Kantak" oraz młyn opacki – młyny państwowe).

C. Widok od północnego wschodu na dawny klasztor cysterski. Na pierwszym planie niegdysiejsze młyn klasztorny, później firmy „Kantak".

D. Widok ogólny na miasto od południowego zachodu, na pierwszym planie przy moście teren dawnego szpitala pw. Ducha Św.

E. Widok ogólny na miasto od południa.

F. Widok od południowego zachodu na dawny kościół parafialny pw. św. Andrzeja.

DESCRIPTION OF MAPS AND SIGHTS

1. Koronowo. Cadastral plan, 1910.

Scale: 1 : 2 500.

Prepared on the basis of:

Kreis Bromberg. Gemarkung Crone No. 21. Gemarkungskarte in 10 Blättern. Blatt 4, Maßstab 1 : 5000/5018,5 nach der durch Kundler im Jahre 1829/[18]30 gefertigten Karte kopiert im Jahre 1861 durch den Feldmesser [Arthur] Striewski. Kopiert und vervollständigt durch Nachtragung der Veränderungen bis zum Rechnungsjahre 1910 einschließlich durch den Katasterhilfszeichner [Paul] Berg. Die Richtigkeit bescheinigt der Katasterinspektor [Albert] Pfundt Steuerrat, 24.3.[19]11.

Kreis Bromberg. Gemarkung Crone No. 21. Gemarkungskarte in 10 Blättern. Blatt 6, Maßstab [sic] 1 : 5000. Gefertigt und verfollständigt [sic] im Monat Juli 1935 in der Katasterverwaltung in Posen aus der im Jahre 1863 durch [Arthur] Striewski auf Grund bewirkter Aufnahme gefertigten Karte./ Powiat Bydgoszcz, Obręb Koronowo, Nr. 21, Mapa obrębu w 10 kartach, Karta 6, Podziałka 1 : 5000. Sporządzono i uzupełniono w lipcu 1935 r. w Oddziale Katastralnym w Poznaniu z mapy sporządzonej na podstawie nowego zdjęcia w roku 1863 przez [Arthura] Striewskiego; Gefertigt/sporządził Marcinkowski 11.7.[19]35; Geprüft/sprawdził [Otto] Rimke, 17.10.[19]35.

Multicolor drawing, paper.

Historical content: Emanuel Okoń, Cartographic Cartographic preparation and processing: Radosław Golba, Zenon Kozieł, Agnieszka Pilarska.

Starostwo Powiatowe w Bydgoszczy, Wydział Geodezji i Kartografii (District Starosty in Bydgoszcz, *Department of Geodesy* and Cartography).

2. Koronowo. The spatial development of the town in the 14th–20th c.

Scale 1 : 5000; 1 : 50000.

Historical content: Emanuel Okoń, cartographic content: Radosław Golba, Zenon Kozieł, Agnieszka Pilarska.

3. Koronowo. The vicinity of the town, 1781/1783–1787.

Scale: 1 : 50 000.

Multicolor drawing, canvas-backed paper, size 97 × 64 cm.

Author: Friedrich Wilhelm Carl von Schmettau (1743––1806).

Title: *Kartenwerk des Grafen Friedrich Wilhelm Carl von Schmettau, aufgenommen und zusammengetragen 1767–1787*.

Staatsbibliothek zu Berlin – Stiftung Preussischer Kulturbesitz, entry no. L 5420, Section 34.

4. Koronowo. The vicinity of the town, 1796–1802.

Scale: 1 : 50 000.

Multicolor drawing, paper, size 60 × 45 cm.

Map tile from: *Karte von den Provinzen Litthauen, Ost und West Preussen u. d. Netz-Distrikte Auf Befehl Ihrer Majestäten des Königs Friedrich Wilhelm II und Friedrich Wilhelm III auf Antrag des Staats Ministers und Departements-Chefs Freiherrn von Schrötter in den Jahren 1796 bis 1802 vermessen und topographisch aufgenom[m]en von Friedrich Bernhard Engelhardt Königlichem Kriegs und Domainen-Rathe, und Bau-Director in Neu-Ost--Preußen*.

Staatsbibliothek zu Berlin – Stiftung Preussischer Kulturbesitz, entry no. III C, N 1020, Section 109, 110, 118, 119.

5. Koronowo. The vicinity of the town, 1909–1911.

Scale: 1 : 25 000.

Coloured print, papier.

Topographic map tiles (Messtischblatt): sheets nr 1260/2673 („Crone a.d. Brahe"), survey in 1911, published in 1913; 1261/2674 („Schirotzken"), survey in 1911, published in 1913; 1345/2773 („Wtelno") survey in 1910–1911, published in 1913; 1346/2774 („Zolondowo") survey in 1909–1911, published in 1912.

Edition: Preussischen Landesaufnahme, 1912–1913.

The State Archive in Bydgoszcz, Collection of topographic maps, entry no. 1/249, 1/268, 1/269; Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz, Berlin–Dahlem, entry no. XX. HA, C 10740 (sheet nr. 1260/2673).

6. Koronowo. The plan of the town and suburbs 1923.

Scale: 1 : 100 000; 1 : 25000.

Color print, paper, size 56 × 72 cm; The plan of Koronowo, size 7,4 × 9 cm.

Author: Stanisław Łabendziński (1880–1933).

Print: Wielkopolski Zakład Graficzny K[onrad] Rozynek, Poznań [1923].

Title: *Dr. Stanisław Łabendziński, Mapa powiatu bydgoskiego w podziałce 1 : 100.000*. Additional side maps: plans of Bydgoszcz, Fordon, Solec Kujawski and Koronowo, scale 1 : 25 000. The title of the side map: *Plan szczegółowy m. KORONOWA w podziałce 1 : 25.000*.

Nicolaus Copernicus University Library in Toruń, entry no. M–1143.

Reproduction: unpublished.

7. Koronowo. Urban panorama of the end of the 17th c.

The fragment of the painting „Nadanie przez papieża przywilejów opatowi Ignacemu Bernardowi Gnińskiemu" from the former Cistercian church in Koronowo, oil on canvas, the end of the 17th c, unknown author. Photo by M. Chełminiak, 2008.

Reproduction: *Dzieje Koronowa*, ed. by D. Karczewskiego, Koronowo 2009, ill. 51, p. XXV; M. Chełminiak, J. Jakubowski, *Koronowo i okolice – „Szczęśliwa Dolina"*, Bydgoszcz 2009, [p. 96].

8. Koronowo. The map of lands disputed between the Holy Spirit Hospital and burghers, 1779.

Scale: 1 : 2777.

Multicolor drawing, canvas-backed paper, size 77 × 28,5 cm.

Author: Johann Christian Anton Werdermann.

Title*: Situations Plan von denen Gärten und Ortern, welche das Hospital der Stadt Pohl[nische] Crone denen Bürgern streitig machen will, und gemaess beyliegenden schon hierüber aufgenommenen Protocollis vom 20ten et sequenten Junii, auch der Probst des Hospitals schon gegenwärtig im Besitze hat: als A. ein Garten von 14 P.R[uthen], welchen der Probst von der Spichalska in Versatz genommen. B. Garten von 21 P.Ruth[en], welchen der Probst vom Burger Jedlowski gekaufet. C. Garten von 13 P.R[uthen], welchen der Probst der Biszewka abgenommen. D. Gärte und Bau Plätze von 190 P.R[uthen], welche der Probst Leżnewić vor 20 Jahren allererst angeleget, wie auch die Garte E. F. von 73 P.R[uthen] und das Theil Acker G. gegen dem Berge, das Theil H. aber schon der jetzige Probst erst seit 6 Jahrensich umzäunet und geackert, und zusammt 1918 P.R[uthen]. J. die Vorder Garten von 39 P.R[uthen], welche vorhin die Städt Schreiber Wiese gewesen. K. die anstossende Gärte von 87 P.R[uthen], welche vor 15 Jahrendem Widinski gehöret. L. Garten von 17. P.R[uthen], welchen der Probst Krausa vor 10 Jahrenvom Bürger Dutkewicz gekaufet. M. sind dem Probst Krausa bewilligte Gärte umzäunen zu dörffen von 174 P.Ruth[en] und endlich. N. die sogenandte Ziegeley von 348 P.Ruth[en], welche vorhin dem verstorbenen Strichar aus der Stadt gehöret. Diese Beschreibung ist aus beyseyenden Protoc. vom 20ten et sequenten Juni gantz deutlich, der Zusammenhang einzusehen, und die übrige Theile, welche nicht marquiret, sind jederzeit ohnstreitig zur Stadt gehorig gewesen, aufgenommen und verfertiget im Jahr 1779 vom J.C.A. Werdermann, Königl. Preuss. Cammer Ingenieur*.

The State Archive in Bydgoszcz, Dossier of Koronowo, entry no. 126.

Reproduction: *Dzieje Koronowa*, ed. by D. Karczewskiego, Koronowo 2009, ill. 50, p. XXV (excerpt); M. Chełminiak, J. Jakubowski, *Koronowo i okolice – „Szczęśliwa Dolina"*, Bydgoszcz 2009, [p. 134].

9. Koronowo. The plan of the town and its lands, 1786.

Scale: about 1 : 14 000.

Multicolor drawing, paper, size 40 × 33,5 cm.

Author: Johann Christian Anton Werdermann.

Title: *Situations Plan von der Lage derer zur Stadt Koronowo gehörigen Cämmerey Grundstücke, welch grün angelegt, aber rund um mit städtschen Bürgern Ackern, so gelb angeleget umgeben sind, es können auch diese Stucke nicht anders genutzet werden, als wenn dieses ganze Feld, da sie alle mitten in dem einen Felde nur liegen, besäet wird, mithin wenn dieses Feld die Brachetrift, so müssen die Stucke auch unbenutzet liegenbleiben, zur allgemeinen Hütung, dahero selbige auch nicht bebauet werden können. Aufgenommen von dem Werdermann Cammer Conducteur*.

The State Archive in Bydgoszcz, Dossier of Koronowo, entry no. 58, pp. 74v–75.

Reproduction: M. Chełminiak, J. Jakubowski, *Koronowo i okolice – „Szczęśliwa Dolina"*, Bydgoszcz 2009, [p. 113].

10. Koronowo. Town plan – extract, 1825.

Scale: 1 : 2 500.

Multicolor drawing, paper, size 128 × 92cm.

Author: Neumann.

Title: *Plan von denen in der Feldmark Coronowo zerstreut liegenden zur katholischen Pfarr Kirche gehörigen Laendereien. Mit Bezug auf die hohe Regierungs Verfügung vom 2ten September v. I. N. 705 I, speciell aufgenommen nach Preus[sischem] Maass im Monath May 1825 durch Neumann*; the side map: *Die Stadt Koronowo* and *Vorstadt Coronowo*.

The State Archive in Bydgoszcz, The Catalogue of Maps of Bromberg Regierungsbezirk (Katalog Planów Królewskiej Rejencji w Bydgoszczy), entry no. 20 (2 copies).

Reproduction: unpublished.

11. Koronowo. The plan of the town and suburbs, 1829–1830.

Scale: 1 : 5 000.

Multicolor drawing, canvas-backed paper, size 216 × 124,5 cm.

Author: Kündler.

Title: *Karte von der Feldmark der Stadt Koronowo im Kreise und Regierungs Bezirk Bromberg vermessen*

[18]29/1830 durch Kündler, König[lichen] Regier[ungs] Conduct[eur].

The State Archive in Bydgoszcz, General Commission, Cartographic collections, entry no. 1720.

Reproduction: W. Posadzy, *Koronowo*, in: *Studia z historii budowy miast polskich*, „Prace Instytutu Urbanistyki i Architektury", Yb. 6, 1957, fasc. 2, p. 21 (tracing).

12. Koronowo. The part of the town at Brda, 1848–1849.

Scale: 1 : 1 000.

Multicolor drawing, paper, size 109 × 75 cm.

Author: Recht.

Title: *Plan des an der Braa gelegenen Theils der Stadt Coronowo. Aufgenommen Behufs des Canal-Projectes zur Schiffbaren Verbindung der Braa von Coronowo bis zum langen Trödel des Bromberger-Canals Anno 1848/49 durch Recht*.

Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz, Berlin–Dahlem, entry no. XI. HA, B 912.

Reproduction: unpublished.

13. Koronowo. The plan of the town and suburbs, 1853–1854.

Scale: 1 : 2 500.

Multicolor drawing, paper, size 165 × 84 cm.

Author: Emil August Herhudt.

Title: *Section V. Situations-Nivellements und Pilotements-Plan vom Ackerplan des Joh. Schulz bis zur Stadt Pol[nische] Krone. Behufs Aufstellung eines Canal-Projectes von Barloggi bis Poln[ische] Krone. Aufgenommen und extrahirt aus der Sep[arat] Karte von Pol[nischen] Krone, Kündler 1829/30, und aus der Karte von der Stadt Krone, Recht 1848/49, im Jahre 1853/54 durch Herhudt Königl[ichen] Feldmesser*.

Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz, Berlin–Dahlem, entry no. XI. HA, A 1355/5.

Reproduction: unpublished.

14. Koronowo. The town plan, 1873.

Scale: 1 : 2 500.

Multicolor drawing, paper, size 40 × 32,5 cm.

Author: Wilhelm Severus.

Title: *Plan der Stadt Pol[nische] Crone nach der Separationskarte copirt von W. Severus im Juni 1873*.

The State Archive in Bydgoszcz, Koronowo Dossier, entry no. 74.

Reproduction: *Dzieje Koronowa*, pod red. D. Karczewskiego, Koronowo 2009, ill. 56, p. XXVIII; M. Chełminiak, J. Jakubowski, *Koronowo i okolice – „Szczęśliwa Dolina"*, Bydgoszcz 2009, [p. 132–133].

15. Koronowo. The town plan, 1928.

Scale: 1 : 5 000

Multicolor drawing, cardboard, size 99 × 82,5 cm.

Author: unknown.

Title: *Plan miasta Koronowa. Przedmiot: ustalenie dróg gminnych zob[acz] dekret z 4/7.1928*.

The State Archive in Bydgoszcz, The Dossier of the Pomeranian Voivodeship in Toruń, entry no. I/1097.

Reproduction: unpublished.

16. Koronowo. Topographic map, 1976.

Scale: 1 : 25 000.

Sheets: 344.41; 344.43.

Main Geodetic and Cartographic Documentation Centre in Warsaw.

17. Koronowo. Orthophotomap, 2010.

Scale: 1 : 10000.

Pixel 50 cm.

Main Geodetic and Cartographic Documentation Centre in Warsaw.

18. Koronowo. Topographic map, 1999.

Scale: 1 : 10 000.

Sheets: N–33–108–B–b–1, N–33–108–B–b–2, N–33–108–B–b–3, N–33–108–B–b–4.

Main Geodetic and Cartographic Documentation Centre in Warsaw.

19. Koronowo. Air photograph, 2013.

Pixel 35 cm.

Main Geodetic and Cartographic Documentation Centre in Warsaw.

20. Koronowo in bird's eye view, 2011.

Photo by Marek Chełminiak

A. The general view on the former suburb from the south; in the foreground the former Cistercian church, in the background the chartered town beyond the River Brda.

B. The general view from the southern west; in the foreground the former Cistercian monastery with the conventual church of Assumption of Mary and abbatial residence. In the background former Cistercian mills (the monastic mill, later belonging to the "Kantak" company, and the abbatial mill – state-owned mills).

C. The view on the former Cistercian monastery from the northern east. In the foreground the former monastic mill, later belonging to the "Kantak" company.

D. The general view on the town from the southern west; in the foreground the territory of the former Holy Spirit Hospital at the bridge.

E. The general view on the town from the south.

F. The view on the former parish church of St. Andrew from the southern west.

Translated by
Anna Marynowska

WYKAZ ILUSTRACJI

1. Koronowo. Widok na dawny klasztor cysterski od południowego zachodu, w narożniku dodatkowo panorama na zespół młyński nad Brdą od południowego wschodu, ok. 1899, (pocztówka, Verlag A. Loeper, Crone a.d. Brahe, obieg 1900) | 12
2. Koronowo. Szkoła katolicka i dawny kościół farny pw. św. Andrzeja, widok od południowego wschodu, ok. 1905, (pocztówka, Photographie und Verlag Conrad Junga, Bromberg) | 14
3. Koronowo. Widok ogólny od południowego zachodu, ok. 1895, (fotografia) | 15
4. Koronowo. Widok ogólny od południowego zachodu, ok. 1937, (pocztówka, brak nakładcy i miejsca wydania, obieg 1938) | 15
5. Koronowo. Widok ogólny na więzienie i dawny klasztor cysterski od północnego wschodu, ok. 1940, (pocztówka, Vertriebstelle Jukrobrom-Bromberg, T.V.L.) | 16
6. Koronowo. Fragment południowo-wschodni rynku z widoczną zabudową śródrynkową, ok. 1903, (pocztówka, Photographie und Verlag Conrad Junga, Bromberg, obieg 1907) | 16
7. Koronowo. Zespół młyński nad Brdą, widok od południowego wschodu, ok. 1910, (pocztówka, wyd. Franciszek Poklękowski, Koronowo, obieg 1912) | 21
8. Koronowo. Kościół ewangelicki na rynku, widok od północnego zachodu, stan po rozebraniu pozostałej zabudowy śródrynkowej, ok. 1941, (pocztówka, wyd. Charlotte Grabowski, Krone a.d. Brahe) | 22
9. Koronowo. Établissement „Grabina-Wäldchen" – „Restauracja na Grabinie", ok. 1908, (pocztówka, brak nakładcy i miejsca wydania) | 23
10. Koronowo. Plan Koronowa Przedmieścia (Cronthal) i częściowo sąsiadującej z nim osady Stary Dwór (Althof) z 1896. Według: T. Schemel, *Der Burgberg stary dwór bei Krone an der Brahe*, „Jahrbuch der Historischen Gesellschaft für den Netzedistrikt zu Bromberg", Jg. 8, 1897, s. 33–36, Tafel I. Autor: Theodor Schemel (rysunek); litografia: Paul Berthold Jaekel (1834–1917) malarz, grafik i litograf, zarazem właściciel zakładu litograficznego i niewielkiej drukarni w Bydgoszczy | 25
11. Koronowo. Fragment pierzei północnej rynku, ok. 1941, (pocztówka, wyd. Charlotte Grabowski, Krone a.d. Brahe) | 25
12. Koronowo. Zespół młyński nad Brdą, widok od południowego wschodu, ok. 1900, (pocztówka, Photographie und Verlag Conrad Junga, Bromberg, obieg 1905) | 26
13. Koronowo. Zespół młyński nad Brdą, widok od południowego wschodu, ok. 1938, (pocztówka, fot. i nakład Stanisław Lamparski, Koronowo) | 26
14. Koronowo. Urząd pocztowy, ok. 1910, (pocztówka, Verlag Franciszek Poklękowski, Crone a.d. Brahe, obieg 1911) | 28
15. Koronowo. Północno-wschodni narożnik rynku wraz z ratuszem, ok. 1964, fot. J. Siudecki, (pocztówka, Biuro Wydawnicze „Ruch", obieg 1964) | 29
16. Koronowo. Dworzec kolei wąskotorowej, ok. 1905, (pocztówka, brak nakładcy i miejsca wydania, obieg 1914) | 29
17. Koronowo. Most kolei wąskotorowej nad Brdą, ok. 1905, (pocztówka, Verlag Conrad Junga, Bromberg, obieg 1916) | 30
18. Koronowo. Szkoła katolicka, ok. 1903, (pocztówka, wyd. Franciszek Poklękowski, Crone a.d. Brahe, obieg 1916) | 30
19. Koronowo. Sąd Obwodowy, ok. 1914, (pocztówka, wyd. Franciszek Poklękowski, Crone a.d. Brahe) | 31

Strona tytułowa: Koronowo. Widok miasta od południowego zachodu w XVII w. Kopia zaginionego obrazu z kościoła cysterskiego w Koronowie. Obraz przechowywany na rzymsko-katolickiej plebanii w Koronowie, olej na tekturze, koniec XIX w., autor Theodor Schemel, właściciel browaru i cegielni w Koronowie, radny miejski oraz miłośnik „starożytności". Fot. M. Chełminiak, 2008

Wykres 1: Koronowo. Liczba ludności w latach 1600–2014 | 17
Wykres 2. Koronowo Przedmieście. Liczba ludności w latach 1789–1885 | 19
Wykres 3. Koronowo. Struktura wyznaniowa ludności w latach 1774–1910 | 22

LIST OF FIGURES

1. Koronowo. The view on the former Cistercian monastery from the southern west, in the corner – panorama on the mills at Brda from the southern east, c. 1899, (postcard, Verlag A. Loeper, Crone a.d. Brahe, in circulation from 1900) | 40
2. Koronowo. The catholic school and the former parish church of St. Andrew, the view from the southern east, c. 1905 (postcard, Photographie und Verlag Conrad Junga, Bromberg) | 42
3. Koronowo. The general view from the southern west, c. 1895, (photo) | 43
4. Koronowo. The view from the southern west, c. 1937 (postcard, no information on the publisher and publication place, in circulation from 1938) | 43
5. Koronowo. The view on the prison and the former Cistercian monastery from the northern east, c. 1940, (postcard, Vertriebstelle Jukrobrom-Bromberg, T.V.L.) | 44
6. Koronowo. The south-eastern part of the market with buildings, c. 1903, (postcard, Photographie und Verlag Conrad Junga, Bromberg, in circulation from 1907) | 44
7. Koronowo. Mills at Brda, the view from the southern east, c. 1910, (postcard, published by Franciszek Poklękowski, Koronowo, in circulation from 1912) | 49
8. Koronowo. The protestant church in the market, the view from the northern west after the demolition of the market buildings, c. 1941, (postcard, published by Charlotte Grabowski, Krone a.d. Brahe) | 50
9. Koronowo. Établissement „Grabina-Wäldchen" – „Restauracja na Grabinie" (Restaurant in Grabina), c. 1908, (postcard, no information on the publisher and publication place) | 51
10. Koronowo. The plan of suburbs (Cronthal) and a part of adjoining settlement Stary Dwór (Althof), 1896. In accordance with: T. Schemel, *Der Burgberg stary dwór bei Krone an der Brahe*, „Jahrbuch der Historischen Gesellschaft für den Netzedistrikt zu Bromberg", Jg. 8, 1897, p. 33–36, Tafel I. Author: Theodor Schemel (drawing); lithograph: Paul Berthold Jaekel (1834––1917) a painter, graphic artist and lithographer, the owner of a lithography shop and a small printshop in Bydgoszcz | 53
11. Koronowo. A part of the northern side of the market, c. 1941, (postcard, published by Charlotte Grabowski, Krone a.d. Brahe) | 53
12. Koronowo. Mills at Brda, the view from the southern east, c. 1900, (postcard, Photographie und Verlag Conrad Junga, Bromberg, in circulation from 1905) | 54
13. Koronowo. Mills at Brda, the view from the southern east, c. 1938, (postcard, photo and edition by nakład Stanisław Lamparski, Koronowo) | 54
14. Koronowo. The post office, c. 1910, (postcard, Verlag Franciszek Poklękowski, Crone a.d. Brahe, in circulation from 1911) | 56
15. Koronowo. The north-eastern corner of the market with the town hall, c. 1964, photo by J. Siudecki, (postcard, Biuro Wydawnicze „Ruch", in circulation from 1964) | 57
16. Koronowo. The narrow-gauge railway station, c. 1905, (postcard, Verlag Conrad Junga, Bromberg, in circulation from 1916) | 57
17. Koronowo. The bridge of the narrow-gauge railway at Brda, c. 1905, (postcard, Verlag Conrad Junga, Bromberg, in circulation from 1916) | 58
18. Koronowo. The catholic school, c. 1903 (postcard, published by Franciszek Poklękowski, Crone a.d. Brahe, in circulation from 1916) | 58
19. Koronowo. The Circuit Court, c. 1914, (postcard, published by Franciszek Poklękowski, Crone a.d. Brahe) | 59

Title page: Koronowo. The view of the town from the southern west, 17th c. The copy of the lost painting from the Cistercian church in Koronowo. The painting stored in the Roman Catholic rectory in Koronowo, oil on cardboard, the end of the 19th c. Author: Theodor Schemel, the owner of the brewery and brickyard in Koronowo, a councillor and "antiquity" enthusiast. Photo by M. Chełminiak, 2008

Chart 1. Koronowo. Population in the years 1600–2014 | 45
Chart 2. Koronowo Przedmieście. Population in the years 1789–1885 | 47
Chart 3. The religious structure of the population in the years 1774–1910 | 50